

Avar továbbélés a 9. századi Kárpát-medencében

Írott források és régészeti megfigyelések

Országos Tudományos Diákköri Konferencia
Szücs Bálint (MV0172)

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem – Történelem BA I. félév
Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor
Lezárva: 2025. I. 15.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	2
Az avar továbbélés kérdése.....	4
Írott források az avarság Kárpát-medencei jelenlétéről	7
Bizánci-görög források.....	9
Frank források az avar kor végétől	12
Frank források az avar továbbélésről	17
<i>A Conversio Bagoariorum et Carantanorum</i> és a Pannóniai-legendák	19
<i>Az Annales Alamannici</i> 863. évi hírének értelmezési lehetőségei	21
Regino prümi apát krónikája honfoglaláskori forrásrészletének vitája	22
Részösszegzés az írott források tanúsága alapján	24
Régészeti megfigyelések.....	25
Róka fogta csuka—viták az Alföld népességéről	28
Összegzés	31
Bibliográfia.....	33
Képjegyzék.....	35
Függelék	36

Bevezetés

A VIII.-IX. század fordulóján a Kárpát-medencét majdnem kétszázötven évig egységes állammá szervező Avar Kaganátus megbukott. A sztyeppei birodalom eltűnése utáni politikai viszonyok leginkább a bizonytalan szóval jellemezhetőek. A Frank Birodalom a Duna vonaláig nyomult a Kárpát-medencébe. A Balatontól délnyugatra található Mosaburg (Zalavár) számított a frank hatalom helyi központjának.¹ A Kárpát-medence déli-, délkeleti felét a Bolgár Birodalom tartotta fennhatósága alatt. Jelenlétük oka elsősorban az Erdély déli részén elhelyezkedő sóbányák birtoklása volt.² A Dunától északra, illetve keletre a IX. század közepén megjelenő Morva Birodalom terjesztette ki a hatalmát. Déli jelenlétük is felmerült a szakirodalomban, ami régóta heves vitákat vált ki a kutatók között.³ Az Alföld a Kárpát-medencébe betörő külső hatalmak között egyfajta „senki földje” volt (1.térkép).⁴

A kaganátus bukása utáni összetett helyzetben merül fel az avar továbbélés kérdése. Kutatói körökben az 1990-es évekig mondhatni általánosan elfogadott volt az a nézet, miszerint a kaganátus bukását okozó háborúk és polgárháborúk következtében (791 és 803 között) a lakosság akkora veszteségeket szenvedett, hogy az avarság eltűnt a Kárpát-medencéből, a maradék kis lélekszámú népesség pedig beolvadt a szlávok közé. A kutatás berkeiben végbemenő változásoknak Szalontai Csaba szerint két irányuk volt. Először is a történettudomány megalapozott forráskritika segítségével újra tudta értelmezni az avar-frank, illetve avar-bolgár háborúk eseménytörténetét. Másodszor pedig a régészeti anyag feldolgozásánál a leletállomány belső tulajdonságai kerültek előtérbe, az esetlegesen rosszul interpretált történeti kontextus helyett.⁵

¹ *Árvai Máttyás et al.*: A Kárpát-medence a honfoglalás előtt. In: Honfoglalás és megtelepedés. Szerk. Sudár Balázs – Petkes Zsolt. (Magyar Őstörténet 4.) Bp. 2016. 43–44.

² Uo. 62–65.

³ Uo. 50–53.

⁴ A térképek a Függelékek között találhatók.

⁵ *Szalontai Csaba*: Éltek vagy továbbéltek az avarok a 9. századi Alföldön? (Kérdések, válaszok, módszerek és lehetőségek). In: Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. Szerk. Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. Debrecen 2018. 209-212.

A megváltozott légkörben lehetőség nyílik a IX. századi avarság célzott vizsgálatára. Tanulmányomban az avar továbbélés kérdését a IX. századi avarságra vonatkozó kútforrások összegyűjtésével és „avar-szemponútú” elemzésével közelítem meg.

A források rendszerezésénél, ahol lehet magyar nyelvű forráskiadványokra támaszkodom. Céлом, hogy az egyes latin filológiai kérdésekkel kapcsolatban ismertessem a kutatás legfrissebb álláspontját, emellett kísérletet teszek arra, hogy az avar továbbélés szempontjait érvényesítsem az egyes források értelmezésében. Ezeknek a szempontoknak a következetes alkalmazásával reményeim szerint lehetőség nyílik a tanulmányban felsorolt források egy közös rendszerbe ágyazására, amivel azok követhető módon sorakozhatnak fel az avar továbbélés támogatása mellett.

Mik is azonban az avar továbbélés szempontja?

Mindenekelőtt az avar népesség továbbélése. Amint korábban már említettem, sokáig elterjedt nézet volt, hogy a kaganátus bukása után az egykori birodalom lakossága eltűnt. A kérdés vizsgálata során két sarkalatos pontot szeretnék kiemelni. Az első az avar-frank, illetve az avar-bolgár háborúk pusztításának felmérése a lakosság körében. Ennek az eldöntésére egyfelől a háborúkról beszámoló híradások és krónikák szövegtani elemzése, másfelől a IX. századi lakosság régészeti anyagának az elkülönítése adhat lehetőséget. A második kulcsfontosságú aspektus az Alföld helyzete, ugyanis az Alföld az avar településrendszer és népesség nagy részét foglalta magába (2.térkép), éppen ezért a térség különösen jelentős az avar továbbélés szempontjából. Az Alföld sajátos hatalmi helyzete, valamint a régészeti leletek értelmezésének bizonytalansága kifejezetten nehézzé teszi a térség vizsgálatát. Tanulmányomban a források és kutatói álláspontok összegyűjtésével igyekszem majd képet kialakítani a IX. századi Alföld helyzetéről.

A népesség továbbélése mellett azonban külön figyelmet szeretnék fordítani az avar identitás és az ezzel kapcsolatban álló avar társadalmi rendszer problémájára. Ezt azért tartom rendkívül fontosnak, mert az avar továbbélés kérdésében nemzetközi szinten leginkább meghatározó kutató, Walter Pohl etnikumról alkotott képében kulcsfontosságú szerepet kap az identitás-társadalom-etnikum összefüggése. Ennek alapján nevezi meg Pohl az avar történelemről írt monográfiájában a 822. évi frankfurti frank birodalmi gyűlést az avarság utolsó megjelenéseként, mivel ekkor jelenik meg utoljára az avar vezetői réteg, mint az avarság képviselői.⁶ A neves osztrák kutató véleménye szerint lehetetlen, hogy az avarság képes lett

⁶ Walter Pohl: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. New York 2018. 389.

volna fenntartani identitását intézményrendszerei és identitását képző kultúrája nélkül.⁷ Pohl igazodási pontként jelenik meg nemzetközi tudományos diskurzusban. Jó példa erre, hogy a nagy tekintélyű román régész, Florin Curta 2019-ben publikált *Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. című monográfiájában⁸ kísérletet sem tesz a IX. századi avarság vizsgálatára,⁹ ezzel együtt láthatóan átveszi Pohl álláspontját a 822-es dátum jelentőségéről.¹⁰ Éppen ezért külön fejezetben foglalkozom Pohl megközelítésével, amivel reményeim szerint az avar továbbélés kérdésének fontos aspektusai válnak hozzáférhetővé.

Tanulmányom szerkezete ezek alapján a következőképpen épül majd fel. Az első fejezetben Walter Pohl etnikumról alkotott képe alapján kísérletet teszek az avar továbbélés fogalmának körülhatárolására. Az azt követő fejezetekben pedig a bevezetésben meghatározott két szempont érvényesítésével és a hozzájuk kapcsolódó aspektusok vizsgálatával bemutatom a rendelkezésre álló írott forrásokat, majd ismertetem a régészeti megfigyelésekből levonható következtetéseket. Végül összegzem az eddigi eredményeket és felvázolom az avar továbbélés kérdéskörének fontos kutatási távlatait, valamint kitérek a témában folyó tudományos közbeszéd sajátosságaira.

Az avar továbbélés kérdése

Walter Pohl több tanulmányában is foglalkozott a kora középkori etnikumok problémájával.¹¹ Többek között az ő nevéhez köthető az etnogenezis-elmélet, amit Andrew Gillett úgy fogalmazott meg, hogy a hatalom etnikai alapú diskurzusa.¹² Pohl a kora középkori államok kialakulásának és hatalmi-társadalmi viszonyainak elemzése felől közelítette meg a

⁷ *Walter Pohl: Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*. In: *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Ed. Lester K. Little, Barbara H. Rosenwein. Malden 1998. 19.

⁸ *Florin Curta: Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. (Brill's Companions to European History 10.) Leiden–Boston 2019.

⁹ Hasonlóan gondolkodott Falco Daim osztrák régész avar identitásról szóló tanulmányában. *Falco Daim: Archeology, ethnicity and the structures of identification: The example of Avars, Carantanians and Moravians in the eight century*. In: *Strategies of distinction*. Ed. Walter Pohl – Helmut Reimitz. Leiden – Boston – Köln 1998. 84.

¹⁰ *Curta, Florin: Eastern Europe i. m.* 115.

¹¹ *Pohl, W.: Conceptions of Ethnicity i. m.; Walter Pohl: Introduction: Strategies of distinction*. In: *Strategies of distinction*. Ed. Walter Pohl – Helmut Reimitz. Leiden – Boston – Köln 1998. 1–17.

¹² *Andrew Gillett: Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms?* In: *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. (Studies in the Early Middle Ages 4.) Turnhout 2002. 85.

népvándorlás korában kialakuló etnikumok fogalmát. Az etnogenezis során ez a központi hatalom felé gravitáló, egyébként vegyes származású és identitású csoportokban ragadható meg. A hierarchikus rendszerbe tagozódás során mértékadó identitássá válik a társadalmi struktúrához való viszony. Ezáltal a Római Birodalom bukása után létrejövő államok társadalmi struktúrája alakította ki az államok meghatározó etnikai képét.¹³ Ennek alapján a kora középkori etnikumok történeti létezőkként ragadhatók meg, tehát az egyes etnikumok csak történeti helyzetükön keresztül válnak valódivá, az etnikumot meghatározó fellépések által.¹⁴

Andrew Gillett nyugat-európai germán királyságok titulátúrájának elemzésével kiegészítette Walter Pohl gondolatát az etnikum és a hatalom viszonyáról. Gillett az általa elemzett uralkodói levelekben megjelenő címek alapján rámutatott arra, hogy a kora középkori hatalomfelfogásban nem olyan egyértelmű az etnikum szerepe. Nem vonta kétségbe az államok társadalmi rendszerében megjelenő etnikumi jelleg jelentőségét, ugyanakkor kiemelte, hogy az uralkodók címeként leggyakrabban a *dominus noster* vagy a *rex* szót etnikumra utaló jelzők nélkül használták.¹⁵ Gillett meglátásai alapvetően nyugat-európai példákon alapulnak, ugyanakkor az etnogenezis-elméleten belüli nagy jelentőséggel bírnak, emiatt nem hagyhatóak figyelmen kívül. Gillett észrevétele alapján ugyanis az identitás és az etnikum viszonyának értelmezésében egy társadalmi rendszer megjelenését és nem hatalmi működést kell látnunk.

Az etnogenezis-elmélet ezen tanulmány szempontjából az avar etnikum megragadásában nyújt segítséget. Az avar népesség rendkívül összetett volt. Az avarság eredete nehezen meghatározható,¹⁶ ugyanakkor a krónikák első említéseiből kiderül, hogy az avarságnak két fele volt: a *var* és a *chuni/huni*.¹⁷ Ez a kettősség végigkövethető az avar történelemben, a IX. századig.¹⁸ Nem szabad elfeledkezni még az Avar Kaganátuson belül élő többi népcsoportról:

¹³ Pohl, W.: Introduction i. m. 2–5.

¹⁴ Pohl az etnikumot a politikában cselekvésként, a kultúrában identitásképző elemekkel azonosítja. Pohl, W.: Conceptions of Ethnicity i. m. 17.

¹⁵ Gillett, A.: Was Ethnicity Politicized in the Early Medieval Kingdoms? i. m. 105.

¹⁶ Florin Curta kiemeli a Kárpát-medencén kívüli analógiák hiányát. Curta, Florin: Eastern Europe i. m. 51–52.

¹⁷ Szántó Richárd: A magyarok népnevei krónikáinkban. In: Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály születésnapjára. I. Szerk.: Hoppál Bulcsú – Szabados György. Bp. 2022. 91–92.

¹⁸ Szántó Richárd: A magyarok népnevei i. m. 93.; Balogh László: Megjegyzések a 9. századi Kárpát-medence etnikai és politikai viszonyaihoz. In: Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Szerk. Sudár Balázs. (BTK Magyar Östörténeti Kutatócsoport. Források és tanulmányok 7.) Bp. 2022. 115.

a gepidákról, szlávokról, bolgárokról sem.¹⁹ Emellett a késő avar korban megjelenő griffes-indás kultúra is több kérdést felvet az avar etnikum kutatása kapcsán.²⁰

Mindezek ellenére Walter Pohl és az etnogenezis-elmélet igényt formál a homogén régészeti kultúrában kifejeződő avar identitást meghatározására.²¹ Pohl ugyanis a kagán által képzett hatalmi erőterben²² és az azáltal létrejövő társadalmi struktúrában véli felfedezni az avar identitás megjelenését.²³ Ezek alapján az avarság történeti szempontból a kaganátus társadalmi rendszerébe ágyazott népességként ragadható meg.²⁴ Az avar identitás a társadalmi rendszer által jön létre és annak fennmaradásától függően él tovább. Ezáltal érthetővé válik Walter Pohl állásfoglalása a 822-es frankfurti birodalmi gyűlésen jelenlévő avar követség jelentőségét illetően. Pohl az elit eltűnéseként és ezzel a társadalmi rendszer megszűnéseként látja azt, hogy az írott forrásokban itt jelenik meg utoljára az avar vezetői réteg, amiből a fentebb bemutatott módon következne az avar identitás feloldódása.²⁵

Pohl elképzelése Gillett meglátásaival kiegészítve viszont az avar továbbélés vizsgálatának új lehetőségeit tárhatja fel. Az avar népesség és az avar identitás folytonossága együtt válik megragadhatóvá, hiszen amennyiben felismerhetően avar etnikumú népességről beszélünk, úgy egy valamilyen szempontból szervezett társadalmi körülmények között élő lakosságról kell beszélni. Éppen ezért tanulmányomban külön figyelmet szeretnék fordítani a társadalmi rendszer és az etnikum fogalmára, mivel ezek a nemzetközi kutatás számára meghatározó erővel bíró szempontok.

¹⁹ Curta, Florin: Eastern Europe i. m. 53.

²⁰ Uo. 59.

²¹ Mivel az avarok mítoszvilágáról nem sokat ismerünk, az egyetlen mód az avarság azonosítására az „avar életmód”, a rájuk jellemző régészeti kultúra és társadalmi keret. Daim, F.: Archeology, ethnicity and the structures of identification i. m. 83.

²² Az avar férfi sírokban külön meghatározhatóak a kagán melletti avar harcos réteg. Bár a személyes identitásukat nem lehet beazonosítani, könnyen beilleszthetőek a kagán viszonylatában működő hatalmi struktúrába. Pohl, W.: Conceptions of Ethnicity i. m. 22.

²³ Pohl, W.: Conceptions of Ethnicity i. m. 19.

²⁴ Szenthe Gergely a sztyeppei jegyeket mutató presztízskommunikáció elterjedtsége alapján rámutatott arra, hogy az avar identitás a kaganátus fennhatósága alatt álló területeken viszonylag széles körben elterjedhetett. Szenthe Gergely – Gáll Ervin: Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. (Archaeologica Hungarica 52.) Bp. 2022. 342.

²⁵ Az etnogenezis-elméleten belül értelmezendő, hiszen az összetett, történeti realitásokhoz kötődő etnikai identitás gyors változásokra képes. Daim, F.: Archeology, ethnicity and the structures of identification i. m. 75.

Mindezt azért is fontosnak tartom, mert véleményem szerint a hazai kutatás nem fordít kellő figyelmet a kérdés külföldi tudományos diskurzusában megjelenő fogalomkészletre.²⁶ Ebből kifolyólag egyfajta meg nem értés alakul ki a kutatók között, mivel a magyar eredményeket nem feltétlen sikerül a külföldi történetírás számára érthető keretbe foglalni.

Írott források az avarság Kárpát-medencei jelenlétéről

A Kárpát-medencei avarsághoz kapcsolódó írott források legnagyobb hiányossága, hogy nincsen közvetlenül az avarok által keletkeztetett írott kútfő, sem pedig olyan, akár külső szerző tollából származó krónika irodalom, ami az avar történelem feldolgozását tűzte volna ki célul. Mindazonáltal a bizánci és a frank kultúrkörben keletkeztek IX. századi avarsággal összefüggésbe hozható írott források.

A Bizánci Birodalom az avarság honfoglalásától kezdve kapcsolatban volt a Kárpát-medencében berendezkedő avarsággal.²⁷ A sokáig közös határral bíró birodalmakat azonban a kaganátus bukásával IX. század első éveiben megerősödő Bolgár Birodalom elválasztotta egymástól, ezért a bizánci kultúra korábbi közvetlen érdekeltség eltűnt. Ebből kifolyólag a bizánci források kevésszer és többnyire áttételesen tesznek említést az avarokról. Jelentőségük azonban nem elhanyagolható. Egyfelől az avar népesség továbbélésével kapcsolatban kifejezetten nagy forrásértékkel bírnak, másfelől a frank kútfők mellett kontrollforrásként lehet velük számolni.

A Kárpát-medencébe benyomuló hatalmak közül egyedül a Frank Birodalomból ismerünk olyan írott forrásokat, amik a IX. századi avarság helyzetéről tesznek tanúságot. Ezeknek a kútfőknek azok a korlátjaik, hogy nem ismert Kárpát-medencén belül keletkezett évkönyv vagy más, történetírói munka, esetleg oklevél, ezért olyan évkönyvek és más írott formák (pl.: világkrónika) kerülnek előtérbe, amik széles lefedettséggel rendelkeznek. Ilyen

²⁶ Előremutató, hogy Szántó Richárd és Szenthe Gergely is reflektált Walter Pohl gondolatára – *Szántó Richárd*: Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása a 9. század elejétől a 860-as évekig. In.: Napok, évek, századok. Tanulmányok Almási Tibor 65. születésnapjára. Szerk. Hunyadi Zsolt–Kőfalvi Tamás. Szeged 2024.; *Szenthe G. – Gáll E.*: Hortobágy-Árkus i. m. 341–342. – ugyanakkor a kora középkori etnikum kérdésének beható vizsgálatával még nem foglalkozott a hazai történetírás.

²⁷ A Bizánci Birodalom sokáig támogatta az avarokat, amivel saját érdekeit védte más „barbár” népekkel szemben. A megerősödő avarság viszont már Bizánc vetélytársaként lépett fel a Balkánon a VII. század elején, ami egészen Bizánc ostromáig vezetett. Az sikertelen ostrom után polgárháború tört ki az avarok és a birodalmon belül élő bolgárok között. – *Curta, Florin*: Eastern Europe i. m. 57–58.

például a IX. századi avarság szempontjából legfontosabb Frank Birodalmi Évkönyv. Ezeknek az a hátránya, hogy mivel Pannónia egyébként is a Frank Birodalom peremterülete volt, nem tartalmaznak részletes bemutatásokat vagy események leírását, hanem többnyire rövid közlésekre szorítkoznak.²⁸ Éppen ezért változó forrásértékkel bírnak, vannak jelenős és kevésbé jelentős források is, ugyanakkor az egyértelmű, hogy az ezekben szereplő események és adatok a korban valóban számontartott történések és információk voltak.

A kutatás már régóta foglalkozik az IX. századi avarság írott forrásaival, ugyanakkor összefoglaló forráskiadvány még nem jelent meg.²⁹ Olajos Teréz 2001-ben publikálta A IX. századi avarság görög nyelvű forrásai c. forráskiadását, ami a teljesség igényével gyűjtötte össze a témában releváns görög nyelvű kútfőket.³⁰ A kétnyelvű szövegközlés, valamint a széles kritikai apparátus miatt jól hozzáférhetővé tette a bizánci forrásokat. A frank forrásokkal legújabban Szántó Richárd foglalkozott sokat, aki három új forrást is bevont a tudományos diskurzusba. A rendelkezésre álló forrásbázis kapcsán fontos megállapításokat tett Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz, Thoroczkay Gábor és Nótári Tamás. A frank kútfők még nem jelentek meg összefoglaló kritikai kiadásban, kivéve a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ami Nótári Tamás fordításában, kísérő tanulmánnyal együtt látott napvilágot 2005-ben a szerző által publikált Források Salzburg kora középkori történetéből c. kiadványban.³¹

Tanulmányomnak célja a forrásbázis bemutatása, éppen ezért a görög nyelvű és a frank kútfőket elkülönítve mutatom be és teszem vizsgálat tárgyává. A görög nyelvű források ismertetésénél a Krum bolgár fejedelemhez köthető említéseket veszem előre, mivel ezek bírnak a legnagyobb forrásértékkel, utána a többi forrást foglalom össze. A frank források esetében felmerülhetne a területi alapú csoportosítás, vagyis a frank fennhatóság alatt álló Pannónia és a Kárpát-medence többi részének elkülönítése. Ezt az elkülönítést a források száma

²⁸ Az egyetlen kivétel ez alól a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ami Metód perével kapcsolatban Bajorország, Karantánia és (részben) Pannónia történetét mutatja be a salzburgi érsekség szempontjából. Pannónia itt sem áll feltétlen az érdeklődés fókuszában mégis közvetlenül tárgyalásra kerül. A *Conversio*val tanulmányom későbbi részében részletesen is foglalkozom.

²⁹ A korábbi avar történelemmel kapcsolatban Szádeczky-Kardoss Samu összegyűjtötte az írott forrásokat: *Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Bp. 1998.

³⁰ Olajos Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001.

³¹ Nótári Tamás: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged 2005.

A későbbiekben az itt említett forráskiadványokat és fordításokat fogom használni.

és bizonytalan besorolási lehetőségei miatt nem tartom megfelelőnek, ezért a felsorolás időrendi sorrendet követ. A kronológiai sorrend lehetővé teszi, hogy az Avar Kaganátus bukásától a magyar honfoglalásig végigkövethetővé válhat az avar továbbélés, továbbá érzékelhetővé válhat az avarság helyzetének változása. Az írott forrásokról szóló rész két olyan forrás elemzésével zárom, aminek az értelmezése vita tárgyát képezi a kutatók között (*Annales Alamennici* a. 863., Regino *Chroniconja*). Mindkét forrás esetében az avar továbbélést támogató értelmezés kezd felülkerekedni, ugyanakkor a viták még nem zárultak le és az ellenérvként felmerülő szempontok feldolgozása is a kutatás hasznára válik.

Bizánci-görög források

A görög nyelvű, főleg bizánci szerzőktől származó kútfők csoportja a IX. századi avarságra vonatkozó írott források legjobban hozzáférhető része, hála Olajos Teréz átfogó, kétnyelvű forráskiadásának. Az Olajos által összegyűjtött források között a legnagyobb forrásértékkel a Krum bolgár kánhoz köthető feljegyzések bírnak. A többi, IX. századi avar vonatkozású bizánci-görög kútfő csupán azt bizonyítja, hogy a bizánci kultúrkörben számontartották az avarokat, mint kelet-közép-európai népet.

A Suda-lexikonnak nevezett összefoglaló munka tartalmazza a legterjedelmesebb avar vonatkozású forrásrészletet. Magát a Suda-lexikont 1000 környékén állították össze bizánci szerzők. A Suda-lexikon nem egészen a görög ABC sorrendjében, betűnként haladva címszavakból épül fel. A IX. századi avarságra vonatkozó részletek az *Avaris* és *Boulgaroi* címszavak alatt találhatók.

Az *Avaris* címszó alatt egy, a tanulmány szempontjából fontos részlet található, ami az avarság pusztulásáról számol be.³² A *Boulgari* címszó alatt a szerző először is említi, hogy a bolgárok között elterjedt az avaros öltözködés,³³ valamint beszámol egy jelenetről, ami Krum bolgár kán 803-as avarok fölött aratott győzelme után játszódik le. Ez a részlet terjedelmesebb és részben irodalmi igénnyel jött létre.³⁴ A forrásrészlet elején Krum bolgár kán megkérdezi a fogságba esett avarokat, hogy mit gondolnak: „miért veszett el ura(lkodó)tok és egész

³² „Hogy az avarokat a bolgárok erőszakkal teljesen megsemmisítették”. Olajos T.: Az avar történelem görög nyelvű forrásai i. m. 25.

³³ „Hogy a bolgárok kedvüket lelték az avarok viseletében, arra cserélték fel magukét és mostanáig ezt viselik” Uo. 26.

³⁴ Walter Pohl amellet érvelt, hogy ez a jelent egyfajta erkölcsi példázat, amihez a történelmi alapot a krónikairódalom szolgáltatta. Pohl, Walter: The Avars i. m. 394.

népetek?”³⁵ Az elfogott avarok válaszában az erkölcsi hanyatlás és a társadalmon belüli ellenségeskedések jelennek meg, mint vereségük okai.³⁶ Krum ezután összehívja saját népét és törvényeket hoz felettük, amikben kapcsolódik az avarok által megnevezett társadalmi problémákhoz.³⁷

A bolgárok avaros öltözködéséről tudósító forrás IX. századra vonatkozó feljegyzés,³⁸ ami arról tesz tanúságot, hogy a Suda-lexikon keletkezésének időpontjában az avaros öltözködés még felismerhető jegy volt, ami az avar kultúra számontartását feltételezi.

Az *Avaris* címszó alatt szereplő idézett mondat kis eltéréssel megegyezik a *Boulgaroi* címszó után közölt nagyobb szöveg első mondatával, mai arra mutat, hogy a két feljegyzés azonos forrásból származhatott. A kútfő hitelességéről Olajos Teréz megállapította, hogy bár tartalmaz toposzokat (pl.: szőlőtőkék kiirtása), a Krumnak tulajdonított rendelkezések a korabeli bolgár társadalom ismeretére utalnak.³⁹ A Suda-lexikon idézett részleteivel kapcsolatban azonban a legfontosabb kérdés a bolgárok avarok fölött aratott győzelmére használt szó értelmezése. A görög ἁρδην ἠφάνισαν kifejezés, amit Olajos „teljesen megsemmisítették”-re fordított, értelmezhető úgy is, mintha azt közölné, hogy az avar népességet kiirtották. Ez az olvasat más óorosz forrásokra támaszkodva az avarok eltűnésének

³⁵ Olajos T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai i. m. 26.

³⁶ „S (erre azt) válaszolták, hogy: »Elszaporodtak az egymás elleni vádaskodások, s elpusztították a legderekből és legértelmesebb férfiakat, aztán a nem igaz úton járók és a tolvajok lettek a bírák szövetségesei, továbbá volt részegeskedés, mert a bor szaporodtával (szinte) mindnyájan részegesek lettek; aztán jött a megvesztegethetőség, továbbá az üzletelés, mert mindenki kereskedő lett s egymást csalta. Ezekből fakadt a mi vesztünk«” Uo.. 27.

³⁷ „Ő (Krum) ezeket hallatán összehívta mind a bolgárokat és törvényt hozván (így) rendelkezett. Ha valaki vádat emel, (szava) ne találjon meghallgatásra előbb, mintsem letartóztatva vizsgálat alá kerül; s ha hamis vádlónak és hazugnak bizonyul öljk meg. Legyen tilos bármely tolvajnak táplálékot adni, vagy ha valaki mégis ezt merészelné (tenni), sújtsa vagyonelkobzás. Elrendelte, hogy a tolvaj lábait törjék össze és az összes szőlőültetvényeket gyökerestül tépjék ki. A kéregetőknek pedig ne egyszerűen adományt juttasson az ember, hanem önellátásának biztosítását úgy, hogy ne szoruljon ismét kéregetésre, vagy ha valaki nem így cselekedne, azt sújtsa vagyonelkobzás.” Uo. 27.

³⁸ Uo. 19–20.

³⁹ A bolgár szokásjog kemény büntetéseket tartalmazott. Éppen ezért a kereszténnyé váló bolgároknak lazítaniuk kellett törvényeik szigorán. A forrásrészletet illetően I. Miklós pápa és a cár levélváltásából kiderül, hogy a bolgár törvények keményen büntették a hamisan vádlókat és a tolvajokat. Ezekután a Suda-lexikon idézett részlete tekinthető úgy, mint az ősi bolgár törvények felmentése és igazolása. Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. Századok 108. (1974) 1042.; Olajos T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai i. m. 23.

bizonyítéka lett.⁴⁰ Olajos azonban rámutatott arra, hogy a szintagma bizánci krónikairódalomban elsőprő katonai győzelmet jelöl, nem pedig népirtást.⁴¹ Mindez az avar népesség továbbélésének szempontjából központi felismerés volt.

Olajos Teréz álláspontját alátámasztja, hogy Krum bolgár kánhoz kapcsolódó más bizánci források is megemlékeznek bolgárok oldalán harcoló avarokról. A *Scriptor incertus A* és *Scriptor incertus B* névvel jelzett szövegek különböző kódexekben maradtak fenn, de közmegegyezés tárgyat képezi, hogy egy munka fragmentumai. Mind szerzőjük, mind datálásuk bizonytalan. Az eredeti mű keltezésével kapcsolatban felmerült a kortárs feljegyzés lehetősége, valamint a későbbi (860 körüli) keletkezés is.⁴² A *Scriptor incertus A* I. Niképhoros bizánci császár 811-es balkáni hadjárata kapcsán említ meg avar segédcsapatokat, a *Scriptor incertus B* pedig Krum 814-es bizánci hadjáratának leírásakor. A kettő beszámoló közt fontos különbség, hogy a *Scriptor incertus A* szerint az avarok zsoldosként csatlakoztak a bolgárokhoz,⁴³ míg a *Scriptor incertus B* leírása alapján az avarok, mint a bolgárok függésében álló nép⁴⁴ harcoltak a bizánciak ellen.⁴⁵ Ennek a részletnek alapján megkülönböztethető két avarság. Az egyik a bolgár fennhatóság alatt élő avarok, akik a többi alávetett néppel együtt kötelesek voltak követni a bolgár kánt annak háborújába. A másik egy bolgár hatalomtól független avarság, amelyik csak zsold fejében harcolt a kán oldalán.⁴⁶ Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a források alapján felismerhetően ugyanazon avar etnikum tagjai voltak a bolgár függésben élő és bolgároktól független avarok.

A bizánci-görög kútfők közül a Krum bolgár kánnal vívott háborúk kapcsán maradtak fenn a legfontosabb avar vonatkozású források.⁴⁷ A bolgár támadás érzékenyen érintette az

⁴⁰ A kérdésben gyakran idézett a X. század elején élt Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka 10. levele, valamint az óorosz Nestor-krónika (ma használatosabb nevén PVL) részlete. A Suda-lexikon és az óorosz hagyomány közti kapcsolatot Olajos cáfolja és A. Kollautz véleményét idézi, miszerint a két szöveg bibliai előképekből táplálkozott. *Olajos T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai* i. m. 33–34.

⁴¹ Uo. 29–33.

⁴² Uo. 48.

⁴³ „Avarokat fogadtak zsoldba és a körülöttük lévő szláv országok lakóit” Uo. 50.

⁴⁴ „Krum hadjáratra indult összegyűjtve nagyszámú (hadi)népét, még az avarokat és az összes szláv területek embereit is.” Uo. 65.

⁴⁵ Uo. 64.

⁴⁶ Uo. 57–61.

⁴⁷ Az eddig felsoroltak mellett megemlíteném még Pseudo-Symeon krónikáját, ami a világ teremtésétől 963-ig terjedő időszakról számol be és az avarok szerepvállalásáról szó szerint átveszi *Scriptores incertus B* beszámolóját. Uo. 67–69.

avarságot, hiszen Krum harcosai az Avar Kaganátus központi területeit is elérték (Dél-Alföld). A bolgárok elől az avarok a frankok felé fordultak, ezért Krum támadásának következtében hódolt meg az avarság Nagy Károly előtt.⁴⁸ Ugyanakkor a források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy a 803-as bolgár támadás nem törölte el a föld színéről az avarságot. Felismerhetően avar etnikumú csoportok éltek és harcoltak a bolgárok oldalán. A IX. századi görög nyelvű források között ezután már csak olyanok találhatók, amelyek az avarokat népek felsorolása közben említik.

Az egyik forrástípus a patriarchák joghatóságait felsoroló iratok, amelyek a római pápa joghatósága alatt álló népként említik az avarokat. A *Notitia episcopatum (rec. Parthey) No.5.* a legkorábbi forrás, ami pápa joghatóságának keleti határaként említi az avarokat, amiből az következhet, hogy a karoling Európa integráns részeként tekinthettek az avarságra. Nyelvileg következtelen, vagy hibás másolata az *Additio patriarcharum thronorum* elnevezésű patmosi kézirat, amely szintén a IX. század első felében keletkezett. Azonos hagyományra támaszkodik velük Nilus Doxopatres *Notitia patriarchatum* című munkája is, amely viszont 1142-ben vagy 1143-ban készült.⁴⁹

Másik forrástípus a bibliaértelmezések és Nagy Sándor-regény változatok népeket felsoroló névsora. A bibliaértelmezések Noé leszármazottjainak felsorolása közben említik az avarokat más kortárs népekkel együtt. Ehhez hasonlóan bizonyos Nagy Sándor-regényváltozatokban szintén szokás a Sándor által leigázott népek között a korban élő népeket említeni. A bibliaértelmezések közül Petrus Alexandrinus *Chronica p. 283–284 ed Samodurova* jelzetű munkáját és a *Divisio popolorum et linguarum* című írás említi az avarokat, míg Pseudo-Callisthenes *Notitia de populis* elnevezésű iktatása egy Nagy Sándor-regényváltozatban. Ezeknek a forrásoknak a jelentősége az, hogy a IX. századra datálhatóak, ezért alátámasztják azt, miszerint az avarok a korszak népei között számon voltak tartva.⁵⁰

Frank források az avar kor végéről

Az avar-frank háború sok forrással rendelkezik és eléggé kutatott. Ennek a tanulmánynak azonban túlfeszítené a kereteit és eltérítené az irányát az összes esemény bemutatása. Éppen ezért az avar továbbélés szempontjából fogom vizsgálni az avar-frank háborúkat. Milyen

⁴⁸ Váczy Péter: A frank háború és az avar nép i. m. 1059.

⁴⁹ Olajos T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai i. m. 73–87.

⁵⁰ Uo. 91–103.

lehetőségei és körülményei voltak az avar társadalomnak és hogyan mutatható ki a társadalmi rendszer, valamint az etnikum fennmaradása?

Az első frank hadjárat 791-ben zajlott, amikor Nagy Károly vezetésével egy jelentős sereg tört be a kaganátusba. Az avarok viszont elkerülték, hogy harcba bocsátkozzanak a frankokkal, ezért Nagy Károly sereg kisebb harcok után kivonult az országból. Erről az eseményről az *Annales Regni Francorum* 791. évi bejegyzése tesz tanúságot, amivel összefüggésben Váczy Péter rámutatott a frank történetírás egy fontos jellemzője: a későbbi átíratok során a frankok dicsőségének növelése érdekében a krónikások elferdítik a történelmi eseményeket. A 791-es hadjárat első lejegyzése még tárgyilagosan követi a történéseket. Beszámol arról, hogy az avarok nem csaptak össze a frankokkal, ezért a hadjárat majdhogynem kiontott vér nélkül ment végbe. Einhard, aki átdolgozta a birodalmi évkönyveket, azonban már jelentős zsákmányról és nagy pusztításról számol be. Hozzá hasonlóan más átírások is kiszínezik a frankok tetteit.⁵¹

Az első frank támadás hatása az avar vezetésre vita tárgyát képezi. Walter Pohl szerint az ellenállás hiánya megrendítette a központi vezetés tekintélyét, ami az avar előkelők közti viszályba torkollott.⁵² Váczy Péter ugyanakkor azt állítja, hogy a nomád harcmódort gyakorló avarok számára nem lehetett különösen megdöbbenő, hogy egy idegen hatalom hadserege csak úgy behatolt az országuk területére.⁵³ Mindazonáltal az biztos, hogy az avar elit belső ellentétének következményei miatt a következő frank támadás során az egyik legtekintélyesebb avar főember, a tudun, kiszolgáltatta az Avar Kaganátust a Frank Birodalomnak.

A tudun 795-ben megjelent Nagy Károly hliune-i táborában és felajánlotta az országot a frank uralkodónak, valamint kifejezte a szándékát, hogy keresztény hitre akar térni. A tudun segítségével,⁵⁴ egy frank különítmény behatolt a kaganátusba és kirabolta az uralkodói központot, a *Ringet*.⁵⁵ A művelet Erich gróf nevéhez kötődik, ugyanakkor a csapat tényleges vezetője a szláv Mojimir lehetett. A megdöbbenés és belső feszültséggel terhelt avarság ezek után nem ált ellen 796-ban, amikor Nagy Károly fia egy nagyobb sereget vezetett az avarok ellen. A kagán és tarkánjai (főemberei) hódoltak Pippin előtt, aki átkelt a Dunán és bevonult a *Ringbe*.

⁵¹ Váczy P.: A frank háború és az avar népek i. m. 1048–1049.

⁵² Pohl, W.: The Avars i. m. 383.

⁵³ Váczy P.: A frank háború és az avar nép i. m. 1050.

⁵⁴ A tudun felügyelte a kaganátus Adria-melléki területeit, ahol átengedte a frank harcosokat. Uo. 1050; Uo. 1052.

⁵⁵ A *Ring* pontos elhelyezkedésével kapcsolatban nincs egyöntetű álláspont. Az avar kor végén nagy valószínűséggel a Duna-Tisza között helyezkedett el, de felmerült már egy későbbi dél-bácskai terület is. *Szentpéteri József*: Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéből. In: *Az Alföld a 9. században II.* Szerk. Takács Melinda. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.) Szeged 2017. 32–33.

Pippin magával vitte a kagáni központ kincseit apjához, míg a neki nem behódoló avarok a Tiszán túlra menekültek.⁵⁶ Ismét megfigyelhető, hogy Einhard átírásában miként változik az *Annales Regni Francorum*. Az első változat a megszerzett kincseket a kagán ajándékaként említi, míg az átdolgozásban már az jelenik meg, hogy Pippin kirabolta és elpusztította a kagáni székhelyet. A rendelkezésre álló legfontosabb forrás a *Rhythmus de Pippini regis victoria de Avarica*, ami Nagy Károly fiának tetteiről számol be, szintén nem említi a kagáni központ kirablását.⁵⁷ A hadjáratról emellett fontos forrás még az *Annales Laureshamenses*, az *Annalium Guelpherbytanorum pars altera* és az *Annales Alamannici Cont. Murbacensis (a)*.⁵⁸ A *Rhythmus* jelentőségét az emeli ki, hogy közvetlenül a hadjáratról ad számot, míg a különböző évkönyvek a legfontosabb történésekről számolnak be.

Az eseményekből világosan látszik, hogy a frank hadvonulások nem okoztak jelentős veszteséget az avarság számára. Ezzel szemben az előkelők ellenségeskedése biztosan nagy kárt okozott az avar társadalmi rendszernek, valamint a népességben is keletkezhetek bizonyos károk. Ezeknek a mértékét azonban nem lehet eltúlozni, hiszen a későbbi események során nyilvánvalóvá válik, hogy az avarság továbbra is képes volt egységesen és eredményesen fellépni a frankokkal szemben.

Az avar elit behódolása után, ugyanis, még nem volt egyértelmű a frank befolyás az Avar Kaganátus területén. 796 és 803 között többször is szembekerült egymással a Frank Birodalom és az avarság. Váczy Péter viszont rámutatott, hogy a harcok elsősorban a kaganátus nyugati határszélét érintették.⁵⁹ Éppen ezért az avarság főbb szállásterületeit nem érintették, hanem a gyeptű területen zajlottak. Ezáltal a népességszámban drasztikus csökkenést nem okozott, a társadalmi rendet pedig nem érintette, hiszen éppen az avarság szervezett fellépéséről ad tanúbizonyságot. Az újra és újra felélénkülő avar-frank harcok sajátossága, hogy az avarok 796-ban és 803-ban⁶⁰ önként, vagy legalább is nem egy elsőprő frank támadás miatt hódoltak be. A háborúk természetét jól ragadja meg a IX. század második felében keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Pannónia meghódítása kapcsán a szerző először elhúzódó

⁵⁶ Pohl W.: The Avars i. m. 383–384.

⁵⁷ Váczy P.: A frank háború és az avar népek i. m. 1058.

⁵⁸ Uo. 1050–1051.

⁵⁹ Uo. 1053–1057.

⁶⁰ Uo. 1059.

harcokat említ,⁶¹ míg a későbbiekben hűen adja vissza Pippin „hadjáratának” egyszerű lefolyását,⁶² ami jó példa a frank történetírás és propaganda kettősségére.

Az *Annales Maximiniani* 803. évhez szóló bejegyzése arról tesz említést, hogy Nagy Károly az avarok és a pannonok ügyét elintézve hazatért Aachenbe.⁶³ Váczy és Pohl is ezt az időpontot tartja a frank hatalom megszilárdulásának a Kárpát-medencében. Váczy Péter kulcsfontosságú belátást tett, miszerint a bolgár támadás vezetett ahhoz, hogy az avarság valóban behódolt a frank uralomnak. Ezáltal létrejött a Kárpát-medence egy új politikai felosztása, miszerint a pannóniai területek frank adófizetővé váltak (a tudun és a capcan területei), a Dunától nyugatra lévő területeken pedig egy frank vazallus állam jött létre a kagán vezetésével.⁶⁴ Az avar népesség leginkább a bolgár támadás következtében szenvedhetett veszteséget, de ezeknek a mértéke sem lehetett olyan jelentős, ahogy azt tanulmányom korábbi fejezetében már bemutattam. A *pannoni* népnév említése szintén fontos, mivel ezzel megkülönbözteti a szerző a Kárpát-medence avar és nem avar (többnyire szláv) népeit. A bejegyzés szóhasználata pedig azért fontos, mert példát hoz arra, hogy a *pannoni* népnév nem történelmi reminiscencia, hanem a frank krónikaíró korabeli népekre használt kifejezése.⁶⁵

Az *Annales Regni Francorum* 805-ös évi feljegyzése két fontos korabeli megjegyzést tartalmaz. Az avar társadalmi rendszer szempontjából fontos tudósítás, hogy az Ábrahám néven megkeresztelkedett kagán Nagy Károlytól kérte és megkapta az „avarok ősi méltóságát”.. Ezzel formát öltött a már említett frank függőségű vazallus avar állam. Az évkönyvíró továbbá megemlékezik arról is, hogy Nagy Károly Savaria és Carnuntum között területeket adott a capcannak, hogy letelepedhessen népével. Ez a forrás nem számol be nagy népvándorlásról, sőt azt sem tartalmazza, hogy a capcannak és népének melyik területről (a birodalmon belülről vagy kívülről) kellett távozniuk, ugyanakkor kiderül, hogy az avarok és a szlávok közötti

⁶¹ „mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúban szorongatván legyőzték őket [a hunokat]” *Conversio* 3.

⁶² „Ezek [a hunok] szinte semmi ellenállást nem tanúsítottak, és az említett gróf [Erich] közbejövételével Károly császár fennhatósága alá helyezkedtek. Ugyanebben az évben elküldte Károly fiát, Pippint nagy sereggel Huniába. Ő elment az ottaniak ama híres hely(ség)éhez, aminek az elnevezése Rinch (Ring). Ott az összes fejedelmek ismét hódoltak ez alkalommal Pippinnek” *Conversio* 6.

⁶³ „... miután Bajorországban a pannonok és avarok ügyeit elintézte, visszatért a császári rezidenciára, Aachenbe” *Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. In.: Uő.: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged. 2012. 146.*

⁶⁴ Váczy P.: A frank háború és az avar népek i. m. 1059.

⁶⁵ Olajos T.: Az avar kor kérdéséről i. m. 146.

feszültség a frank vezetés alatt élő Kárpát-medencei népek együttélésének érzékeny kérdése.⁶⁶ Mindemellett a forrásrészlet értelmezése kapcsán Balogh László felvetette a lehetőséget annak, hogy a capcan vezetése alatt álló népcsoport önálló működésében az avarság *chuni/huni* felének saját politikai cselekvése jelenik meg.⁶⁷

Az avarok és a szlávok ellenségeskedéséről szól az *Annales Regni Francorum* egyik 811-es beszámolója. A feszültség jelentőségét kiemeli, hogy frank hadsereg érkezett a népek megbékéltetése céljából. Az esemény során az avar fejedelem más előkelőkkel és a szláv vezetőkkel együtt Nagy Károly elé járult. Fontos megjegyezni, hogy az évkönyv szerint az avarok Pannóniából érkeztek, míg a szlávok a Duna-környékéről, ami bár pontatlan meghatározás, mégis elválasztja a két népet egymástól.⁶⁸ A források alapján érzékelhető, hogy a pannóniai népek a frankok számára meglehetősen összetett és különböző képet festettek. Jól példázza ezt a bizonytalanságot a már említett *Conversio*. A IX. század második felében keletkezett szöveg egyszer arról számol be, hogy az hunokat (avarokat) kiűzték Pannóniából és helyükre bajorok és szlávok települtek be,⁶⁹ másszor pedig karoling Pannonia lakóiként együtt említi a hunokat (avarokat) és a szlávokat.⁷⁰

A IX. század elejéről két olyan forrás van, ami közvetlenül az avarság társadalmi szervezettségéről számol be. Az első az *Ordinatio imperii* 817-ben, ami Német Lajos fennhatósága alatt említi az avar *regnumot*. Ez azt támasztja alá, hogy az avarság szervezett keretek között élt a Frank Birodalom függésében. A második a már említett 822-es frank birodalmi gyűlés, ahol megjelenik az avar elit, mint az avarság képviselője. Pohl szerint itt jelenik meg utoljára az az avar vezetői réteg, amely a szervezett társadalom és az identitás letéteményese.⁷¹ Ezzel szemben Szántó Richárd több forrást is felhoz, ami azt bizonyítja, hogy a Frank birodalom vonzáskörzetében létezett az avar identitású nép a IX. század közepén.

⁶⁶ Szántó R.: Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása i. m. 436.

⁶⁷ Balogh L.: Megjegyzések i. m. 113–115.

⁶⁸ Szántó Richárd: A Kárpát medence népessége a 9. században. In: Középkortörténeti tanulmányok 11. Szerk. Thoroczkay Gábor. Szeged 2021. 54.

⁶⁹ *Conversio* 10.

⁷⁰ *Conversio* 6.

⁷¹ Pohl W.: The Avars i. m. 392–393.

Frank források az avar továbbélésről

Pilgrim a X. század végén volt Passau püspöke és hamisított leveleivel érseki címet próbált szerezni püspöksége számára. A lorchi hamisítványok néven nevezett hat levél közül az avar továbbélés szempontjából fontos adatokat az tartalmazza, amelyiket Jenő pápa nevében fogalmaztak. A 824–827 között uralkodó Eugenius pápának tulajdonított levél címzettjei Rathfred, Metód, Alcuin és Anno püspökök, valamint *Tutundus*, *Avaria* és Mojmir, Morávia hercege, továbbá ezeknek az országoknak a főemberei, hadseregei és népei. A felsorolt személyek, bár nem feltétlenül éltek egy időben, mindegyikjük IX. században élt előkelőség. Pilgrim IX. századi forrásokat használt fel hamisítványaihoz, így arra lehet következtetni, hogy a hamis levél Jenő pápa uralkodásának korából hiteles adatokat tartalmaz.⁷²

Ado vienne-i érsek krónikája a világ teremtésétől a saját koráig tartó korszakot beszéli el. 868 után egy rövid folytatás (*Continuatio prima*) egészíti ki a szöveget, ami a IX. század végére datálható, ám egyes részeit a X. század elején kapcsolták hozzá. A *Continuatio* IX. században írt felében olvasható egy részlet, ami a 843-as verduni szerződésről számol be. A forrásban az „avarok, vagyis hunok királysága” jelentős frank tartományokkal együtt kerül említésre. Ez a néhány mondat, egyébként, más krónikákban és feljegyzésekben is megtalálható, például a *Francorum regum historia* ugyanezt a szöveget tartalmazza. Ezek egy közös forrásra vezethetőek vissza, ami mára elveszett, de a verduni szerződés utáni évtizedekről hiteles forrásnak számít.⁷³ Ennek a forrásnak az adja a jelentőségét, hogy említéseket tartalmaz a birodalmi gyűlés után is létező avar előkelőségekről, ami a hierarchikus és szervezett társadalmi keretek fennmaradásáról tesz tanúságot egy frank függőségű avar lakta területen.

A IX. század közepén élő avarságról politikai létezése mellett, mint népességről is értékes forrás áll rendelkezésre. A *Descriptio civitatum et regionem ad septentrionalem plagam Danubii* (Bajor Geográfus) címen írt összefoglaló munkát a IX. század közepső harmadában készítette egy ismeretlen szerző. A mű a frank határokon túli, a Dunától északra és keletre élő népeket sorolja fel. Két részből áll, a közvetlenül a frank határ mentén élő 13 népet írja le először, majd a 45 azokkal szomszédos nép leírására tér rá. A Bajor Geográfusként is emlegetett összefoglaló mű a népeket a kereskedelmi utak mentén, valamint északról délre tartva rendezi

⁷² Szántó R.: Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása i. m. 438

⁷³ „Lajos pedig Noricumon kívül, amelyet már birtokolt, azokat a királyságokat tartotta, amelyeket az ő atyja adott neki, Alemanniát, Thüringiát, Ausztráziát, Szászországot és az avarok, vagyis hunok királyságát.” Szántó Richárd: A Kárpát medence népessége i. m. 55.

össze.⁷⁴ Ezáltal minden népcsoporttal kapcsolatban megjegyzi annak elhelyezkedését, továbbá feltűnteti, hogy egy adott népnek hány „*civitas*”-ja van. A *civitas* szó jelölhet népesebb települést, nemzettségi központot vagy erődítést is.⁷⁵ Így ennek alapján egyelőre nem lehet pontos képet kapni a bemutatott társadalmak felépítéséről, azonban alkalmas arra, hogy az egyes területek szervezettségére következtessünk.

A Bajor Geográfus elsősorban adatgyűjtemény, ezért a vonatkozó részleteket is így fogom tárgyalni. A forrásrészlet a Kárpát-medence környéki népekről az alábbiakat írja: A cseheknek (*Betheimare*) 15, a morváknak (*Marharii*) 11 *civitas*uk van. Ezek a szláv népek az elsősorban a Kárpátokon kívül éltek, azonban a morvák területének egy része biztosan a Kárpát-medencén belül volt. Az észak-déli irányú felsorolás miatt az ezek után felsorolt népek már a Kárpát-medencében éltek, a Dunától keletre. Közvetlen a morvák után a *Vulgarii regio* vagyis „a bolgárok területe” következik, aminek 5 *civitas*a van, ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy a népesség nagysága miatt nincs szükségük *civitas*ra.⁷⁶ Ettől délre a *Merehani* terület helyezkedik el, ahol 30 *civitas* található.⁷⁷

A Bajor Geográfus nem említi az egykori avar *regnum* nevét, helyette viszont beszámol két külön területről. A Kárpát-medencei struktúra értelmezéséhez elengedhetetlen röviden kitérni a Bolgár- és Morva Birodalomak hódításaira, ugyanis 843 után a bolgárok betörték az Alföldre, később pedig a morvák is mélyen benyomultak a Kárpát-medencébe. A régészeti feltárások nem mutatják ki ezzel együtt idegen népesség beáramlását, éppen ezért arra lehet következtetni, hogy lakosságcsere nem történt. A két hatalom megjelenése valószínűleg katonai megszállást jelentett, ami nem lenne példa nélküli mind a Bolgár-, mind a Morva Birodalom esetében. Éppen ezért az itt felsorolt két Kárpát-medencei nép az avar társadalom megváltozott viszonyok között továbbélő két fele. Szántó Richárd az egykori avar *regnum* felbomlásaként értelmezi az elkülönítést, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy a *Merehani* területen fekvő 30 *civitas* a dél-alföldi avar településszerkezet fennmaradását jelzi.⁷⁸

Szántó egy frissen megjelent tanulmányában javaslatot tett a *vulgarii regio* értelmezésére. Véleménye szerint ez az egykori kaganátus és az azt követő frank vazallus avar állam (*regnum*

⁷⁴ Szántó Richárd: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 139 (2017) 149–150.

⁷⁵ Szántó R.: A Kárpát-medence népessége i. m. 56

⁷⁶ „A *Vulgarii* tartomány hatalmas és népük nagy számú. Mivel annyian sokan vannak, nincs is szükségük várakra” Szántó R.: A Kárpát-medence népessége i. m. 56.

⁷⁷ Uo. 56.

⁷⁸ Uo. 56–58.

Avarum) területén létrejövő utódállam. A *vulgarii regio* népessége az Avar Kaganátus egykori lakossága, amelyek közül kiemelkedett az addig avar dominancia alatt élő proto-bolgár nép, amely a terület névadója lett. Szántó hangsúlyozza, hogy ez a proto-bolgár népesség csupán távoli szálakkal kötődhetett az al-dunai bolgárokhoz, ugyanakkor a *vulgarii regiot* a Bolgár Birodalom függőségében élő területként határozza meg.⁷⁹

Az avar társadalom belső megosztottságának megjelenése mellett a Bajor Geográfusnak nevezett forrás azért jelentős, mert különböző népek összevetésével lehetőséget ad a lakosság vizsgálatára. Ennek alapján a *Vulgarii regio* népességére tett megjegyzés és a *Merehani regio civitasainak* nagy száma arra engedhet következtetni, hogy a térség nagy valószínűséggel az egykori kaganátus részét képező lakossága, a környékbeli népekhez viszonyítva igen jelentős lehetett.⁸⁰

A Bajor Geográfus beemelésével Szántó Richárd egy sok lehetőséggel kecsegtető forrással segítette a IX. századi avarság kutatását. Azonban a Bajor Geográfus, éppen frissessége miatt, kevésbé került vizsgálat alá, így értelmezése egyelőre bizonytalan. A *Vulgarii* és a *Merehani* nevekkel jelzett népek azonosítása az avarsággal vagy annak egyes elemeivel, bár Szántó érvelése alapján valószínűen hangzik, nem rendelkezik nagy kritikai háttérrel.

A Conversio Bagoariorum et Carantanorum és a Pannóniai-legendák

A keresztény hit felvételével az avarok integrálódtak az európai kulturális és politikai térbe. Ezzel függetlenségük és szuverenitásuk ugyan sérült, viszont beilleszkedésükkel⁸¹ helyet kaptak Európa népei között. ⁸² Pannónia és az avarok egyházi joghatóságának kérdése sokáig rendezetlen volt, ám akkor éleződött ki, amikor feltűntek a Cirill és Metód vezette bizánci térítőik. A Bajorok és karantánok megtérése (*Conversio*) c. mű Metód térítésére válaszul keletkezett, hogy a Pannóniában addig joghatósággal bíró salzburgi érsekség továbbra is érvényesíthesse a jogait a térség vallási életének vezetésében és a térség népeinek

⁷⁹ Szántó R.: Az avar birodalom túlélő népessége, a bolgár példa. In: Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. éves születésnapjára. (Fontes et Libri) Szerk.: Kordé Zoltán – Tóth Hajnalka. Szeged 2024. 243.

⁸⁰ A Bajor Geográfus olykor valószínűtlen adatokat közöl távoli népekről, amikről kevés információja van. (Szántó R.: A Bajor Geográfus i. m. 164. – Azonban az itt összehasonlított népek egymáshoz és a frank határhoz is közel éltek, ezért a felsorolt adatok összehasonlítás alapját képezhetik.

⁸¹ lásd: bizánci források amelyek a pápa joghatósága alatt említik meg az avarságot

⁸² A pannóniai térítésekről lásd: Nótári T.: Források Salzburg kora középkori történetéből i. m. 95–129.

megtérítésében.⁸³ A szerző (valószínűleg Adalwin salzburgi érsek vagy az ő környezetéből származó klerikus) részletesen beszámol a Frank Birodalom keleti peremén élő népek térítéséről, ugyanakkor a megközelítése elfogult. A *Conversio* egy Metóddal szembeni per kapcsán keletkezett, így a salzburgi érsekség szempontjából mutatja be az eseményeket. Éppen ezért a szerző vélhetően szándékosan kihagyott olyan részleteket, amik gyengítették volna a mű érvelését (pl. Pannónia területén az Aquileiai Patriarkátus és a salzburgi érsekség joghatóságának határa a Dráva volt, amit Nagy Károly 811-ben határozott meg).⁸⁴

Az avarok kapcsán a legfontosabb a *Conversio* harmadik fejezetének néhány sora: „hogyan üzték ki a hunok a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannóniából, s birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúban szorongatván legyőzték őket. Azokat pedig, akik (az igaz) hitnek engedelmeskedtek, és elnyerték a keresztséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laknak, a királynak fizetett adó fejében birtokolják egészen a mai napig.”⁸⁵

Az idézett részlet röviden összefoglalja Pannónia hatalmi helyzetét az avar honfoglalástól kezdődően. A forrás egyértelműen arról számol be, hogy az Avar Kaganátus bukása után a helyi avarság megkeresztelkedett és frank fennhatóság alatt élt tovább. A *Conversio* részletének forrásértéke kapcsán Olajos Teréz megállapította, hogy a salzburgi érsekség nem volt érdekelt nem létező avar népesség feltüntetésében, valamint a helyi viszonyokról az érsekségnek pontos képe lehetett, hiszen Metód fellépéséig a térségben tevékenykedő egyházi személyek a salzburgi érsekséghez tartoztak, ezáltal a *Conversio* híradása hitelesnek tekinthető.⁸⁶

A *Conversio* tanúsága szerint 870-ben az avarság megkülönböztethető etnikai csoportot alkotott Pannónia frankok által meghódított területén. A keresztény avarsággal összefüggésben jelenik meg a szláv írásbeliséghez köthető Pannóniai-legendák részlete, miszerint 867/868-ban Rómába utazván Cirill-Konstantin a szent könyvek népnyelvű fordításáról vitatkozott egy latin püspökkel Velencében. Cirill-Konstantin érvként hozza fel, hogy több nép is rendelkezik már saját nyelvű szent iratokkal és liturgiával. Ezeknek a népeknek a felsorolása közben említi az

⁸³ A pannóniai térítésekről lásd: Nótári T.: Források Salzburg kora középkori történetéből i. m. 95.

⁸⁴ Kiss Péter: Egy forrás a 9. századi Pannóniáról. A *Conversio Bagiorum et Carantanorum* 1997-es edíciója. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk., bev. Róna-Tas András. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.) Bp. 2001. 69–71.

⁸⁵ *Conversio* 3.

⁸⁶ Olajos Teréz: Az avar továbbélés kérdéséről i. m. 144.

avarokat,⁸⁷ többek között a szírekkel és az örményekkel együtt, akiknek volt saját nyelvű szent hagyományuk, ami megemeli a forrás jelentőségét. Ha az avarok elszlávosodtak volna, nem kellett volna külön lefordítani a nyelvükre a szent szövegeket.⁸⁸ A Pannóniai-legendák részlete ezáltal bizonyítja, hogy az avarok identitásuk mellett megőrizték nyelvüket is, valamint tanúsítja, hogy az avarok rendelkeztek saját nyelvű írásbeliséggel.

Az *Annales Alamannici* 863. évi hírének értelmezési lehetőségei

A Sváb Évkönyv 863. évi híradásai között szerepel egy, az avarok továbbélése szempontjából jelentős forrásértékkel bíró sor, amiről azonban megoszlik a kutatók véleménye. A sor eredetiben így hangzik: *Gens Hunorum christianitatis nomen agressa est.*⁸⁹

A latin mondat értelmezésében az első kérdés az *agressa est* fordítása. Az *aggredior* ige eredeti jelentése „megközelít, oda áll,” ugyanakkor használható abban az értelemben is, hogy „megtámad”. A fordítási lehetőségek ezért a következők: A *gens Hunorum* megtért a kereszténységhez vagy a *gens Hunorum* megtámadta a kereszténységet (keresztényeket). Az első jelentés mellett Deér József, a második mellett Szádeczky-Kardoss Samu érvelt.⁹⁰

Az *agressa est* fordítása azért jelentős a tanulmány szempontjából, mert ezáltal a *gens Hunorum* népnév értelmezése is új lehetőséget kaphat. Deér és Szádeczky-Kardoss bár máshogy fordították a szót, mindketten a *gens Hunorum* szót az avarokra értelmezték. Szádeczky-Kardoss azzal támasztotta alá a népnév fordítást, hogy a Karoling kori szerzők gyakran hívták az avarokat hunnak. Deér József mindezzel hozzátette, hogy nem minden avar volt megkeresztelkedve a korban, ezzel érvelve az *agressa est* „megtér” fordítása mellett.

Olajos Teréz az *aggredior* ige eredeti jelentése mellett érvelt a szövegösszefüggés vizsgálata alapján, és azt a meglátást tette, hogy az avarok esetében, bár valóban lehettek közöttük még pogány elemek, tömeges térítésre biztosan nem volt szükség. Lévéen egyes avar

⁸⁷ „Mi azonban sok népet ismerünk, akiknek megvannak a maguk könyvei, és saját nyelvükön magasztalják az Urat. E népek pedig, mint ismeretes: az örmények, perzsák, abazgok, ibérek, szogdok, gótok, avarok, türzök, kazárok, arabok, egyiptomiak, szírek és még sokan mások.” Szántó R.: A Kárpát-medence népessége i. m. 60.

⁸⁸ Szántó R.: A magyarok népevei i. m. 94.

⁸⁹ Thoroczkay Gábor: Még egyszer az Annales Alamannici 863. évi híreiről. A 9. századi avar továbbélést alátámasztó latin kútfők kérdéséhez. In.: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. Főszerk. Türk Attila. Szerk. Sudár Balázs–Jancsik Balázs. MÖK Kiadványok 4/2.–Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24/2. Bp. 2023. 884.

⁹⁰ Uo. 884.

népelemek megtérése nem akkora horderejű esemény, hogy az az évkönyvíró figyelmét felkeltse, a *gens Hunorum* megfelelője a korban keresztény hitre térő bolgárok. A bolgár megtérés kapcsán bevonta az érvelésébe az *Annales Einsiedlenses* 868. évi hírét, ami azonos időszakból kétséget kizárólag a bolgárok megtéréséről ad tudósítást.⁹¹ A bolgárok megtéréséhez kapcsolta az évkönyv-bejegyzést Walter Pohl is. Pohl összekötötte ezt a feljegyzést a keleti-frank uralkodó és a bolgár kán találkozásával, ahol a bolgár kán kifejezte a szándékát arra, hogy megkeresztelkedjen.⁹²

Mindazonáltal Olajossal polemizálva Thoroczkay Gábor felhívta a figyelmet arra, hogy a bolgárok megtérésének nem volt fontos állomása 863-ban. Thoroczkay hangsúlyozta emellett, hogy a frank történetírói gyakorlat nem használta a bolgárokra a hun kifejezést.⁹³ Viszont szóba hozta a Kárpát-medencében a morvákat, akiknél éppen 863-ban indult meg a Metód-féle krisztianizáció. Thoroczkay nem foglalt állást az *aggressa est* kérdésében,⁹⁴ ugyanakkor jelen tanulmány szempontjából az avar vonatkozás már fontos bizonyíték.

Thoroczkay meglátása visszaadta az *Annales Almannici* 863. évi hírét az avar továbbélés bizonyítékának. Az évkönyv részlete így arról tesz tanúságot, hogy az avarság, vagy annak egy része megkeresztelkedett vagy megtámadta a keresztényeket. Ezek szerint a korban léteznie kellett valamilyen formában egy elkülöníthető és szervezeten cselekvő avar társadalomnak, aminek fellépése a frank évkönyvíró számára említésre méltó esemény volt.

Regino prümi apát krónikája honfoglaláskori forrásrészletének vitája

Regino prümi apát 889-ben foglalta össze tudását a magyar honfoglalásról. Leírásában több Kárpát-medencei nép neve szerepel, ami a térség hatalmi viszonyaival kapcsolatban is értékes forrás. Külön kiemeli Regino feljegyzéseinek a forrásértékét, hogy megemlíti a besenyők támadását, mint a magyarság Kárpát-medencébe költözésének kiváltó okát. A besenyő támadás Bíborbanszületett Konstantin Birodalom kormányzásáról című művében is

⁹¹ *Olajos Terézia*: *Annales Almannici* a. 863: „gens Hunorum”. Etelközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? In: *Uő*: *Bizánci mozaikok* i. m. 2012. 7–9.

⁹² *Pohl, W.*: *The Avars* i. m. 392.

⁹³ Az Olajos által a kérdés tárgyalásába bevont évkönyv sem a hun szót használja, hanem a *Vulgarii* kifejezést, ami a bolgárok megkülönböztető neve. lásd: *Olajos*: *Annales Almannici* i. m. 9.

⁹⁴ *Thoroczkay G.*: Még egyszer az *Annales Almannici* i. m. 885.

szerepel, ez pedig alátámasztja, hogy Regino apát jól tájékozott volt a Kárpát-medence viszonyait illetően.⁹⁵

Regino szövege a magyarok honfoglalásának első fázisát leíró mondatban tesz említést az avarokról: „*Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes venatu ac pastione victum cotidianum quaeritant.*”⁹⁶

A forrás értelmezésének középpontjában a latin *solitudo*⁹⁷ szó jelentése áll. A főnév eredeti jelentése: „pusztaság, elhanyagolt rész”.⁹⁸ Éppen ezért egyes kutatók pont az avar jelenlét cáfolataként értelmezi Regino apát krónikáját.⁹⁹ Szádeczky-Kardoss Samu viszont rámutatott arra, hogy a Regino krónikája később is használja a *solitudo* kifejezést, olyan esetben, amikor az semmiképpen sem jelenthet néptelen területet. Szádeczky-Kardoss szerint a *solitudo* szó alatt pusztaságot, sztyeppét kell érteni Regino szóhasználatában, ahol nincsenek helyhez kötött állandó települések és a népesség nomadizáló életmódot folytat, sőt túlnépesedett vidéket, ahonnan néphullámok áradnak ki. A ténylegesen lakatlan területekre Regino az *eremus* szót használja. Mindezt Szádeczky-Kardoss alátámasztotta azzal, hogy megnevezte Regino szóhasználatának előképét: Iustinus történeti művében a szkíta *solitudo* (puszta, steppe) és Paulus Diaconus longobárd történelmét, ahol a *solitudo* túlnépesedett területet jelöl.¹⁰⁰

Az idézett mondat értelmezése mellett hitelessége is vitatott volt. Walter Pohl szerint a *Pannoni* népnév említése anakronisztikus, ezzel együtt az avarok megnevezése is csupán történelmi reminiscencia. Az osztrák kutató állításai alapján 822 után az avarság vagy az avar társadalom (pl. *Regnum Avarorum*) említése a terület hagyományból fakadó megnevezése és nem valódi népesség leírása.¹⁰¹ Ezzel szemben mind Olajos Teréz,¹⁰² mind Szádeczky-Kardoss

⁹⁵ Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről i. m. 145–146.

⁹⁶ Uo. 145.

⁹⁷ Szádeczky-Kardoss Samu: Meg egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változatai. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 231.

⁹⁸ Ezt az értelmezést veszi át Walter Pohl is. Pohl, W.: The Avars i. m. 392.

⁹⁹ Madaras László: Az alföldi avarság továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: Az Alföld a 9. században i. m. 27.

¹⁰⁰ Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino i. m. 231.

¹⁰¹ Pohl, W.: The Avars i. m. 392.

¹⁰² Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéseiről i. m. 146.

Samu¹⁰³ a karoling reneszánsz írói hagyománya alapján¹⁰⁴ azt állította, hogy a *Pannoni* népnév a Dunántúl frank fennhatóság alatt élő népeit jelöli. Tehát a forrásrészlet nem historizáló fogás, hanem hiteles kortárs beszámoló. Az avar népesség lokalizációjához azonban a régészetnek is lesz néhány szava.

Regino apát beszámolója így rendkívül fontos forrás, mert képes lehet a magyar honfoglalás koráig igazolni az avar népesség fennmaradását. Regino krónikája által külön figyelmet kaphatnak a Fuldai évkönyvek azon részletei, amik a magyarságot az avarokkal együtt említi. Az „*Avari, qui dicuntur Ungari*”¹⁰⁵ mondat így nem az évkönyvíró önkényes összevonása, hanem két valóban létező nép kapcsolatát leíró feljegyzés.¹⁰⁶

A IX. századi avarság kapcsolata a honfoglaló magyarsággal tanulmányom legkényesebb része, mivel számtalan lehetőséget és eredményt tartogat magában a megtelepedő magyarsággal kapcsolatban. Ugyanakkor dolgozatomnak bőven túlfeszítené a kereteit ennek a viszonynak a feltárása. Minderre egy átfogó kutatásra lenne szükség, ami az avarság és a magyarok érintkezésének lehetséges aspektusai kellene, hogy vizsgálja.

Részösszegzés az írott források tanúsága alapján

A IX. század eleji avarságról bizánci és frank források is tanúskodnak. Ezek alapján a Kárpát-medencében fennmaradó avarság területi alapon különült el a kaganátus bukása után. A Dunántúlon, frank fennhatóság alatt, Dél-Erdélyben és a Duna alsó folyásánál, bolgár fennhatóság alatt, valamint a Kárpát-medence középső és észak-keleti részén, megszálló hatalom nélkül is élhettek avarok. Amennyiben helyes a legutolsó forrásértelmezés, a IX. század második felében morva uralom alatt létezhetett az avarság. Ezek alapján fontos kérdés a birodalmaknak nem közvetlenül alárendelt avarok kapcsolata a Kárpát-medencébe betörő államokkal. A kérdés jelentőségét kiemeli, hogy az Alföld jelentős része, ami az avarság központjának számított, nem került idegen ország uralma alá.

Az avar társadalom állapotáról számot adó források alapján azt lehet megállapítani, hogy az egykori méltóságok (kagán, tudun) egy ideig még megmaradtak, de pontos helyzetük nem egyértelmű. Ábrahám kagán valószínűleg egy frank vazallus állam (*Regnum Avarorum*) élén

¹⁰³ Szádeczky-Kardoss S.: Mégegyszer Regino i. m. 231–232.

¹⁰⁴ Vö. az Annales Maximiniani 803. évi feljegyzése, ahol az *Avari et Pannonii* jelentése egyértelműen a korabeli frank tartomány népességét jelöli. Szádeczky-Kardoss S.: Mégegyszer Regino i. m. 232.

¹⁰⁵ Szántó Richárd: A magyarok népnevei krónikáinkban i. m. 95.

¹⁰⁶ Uo. 95.

állt.¹⁰⁷ A Savaria és Carnuntum közé költöző capcan egy alacsonyabb szintű, de jelentős, talán törzsi vezető volt.¹⁰⁸ A tudun pedig a frank uralom alatt álló avar nép vezetője lehetett.¹⁰⁹

A század közepére vonatkozóan kevesebb forrás áll rendelkezésre. A bizánci kútfők jelentősége rendkívül csekély, ezért nincsenek valódi kontrollforrások. Mindazonáltal az kiviláglik a rendelkezésre álló forrásbázisból, hogy a Kárpát-medence közepén élő avarság területe és mozgástere szűkült a morva, illetve bolgár terjeszkedés miatt. Emellett megjelenik egy avarságon belüli szakadás is. A Bajor Geográfus közlései alapján viszont az avarság megkülönböztethető és nagy lélekszámú volt.

A IX. század második felére vonatkozóan a *Conversio*, továbbá kettő vitatott forrás áll rendelkezésre, ugyanakkor a szakirodalmi viták eldőlni látszanak az avar továbbélést támogató álláspont javára. Az *Annales Alamannici* 863. évi bejegyzése alapján bizonyíték van az avarok jelenlétére és politikai cselekvőképességére. Regino krónikája pedig már a század végével, a magyar berendezkedéssel hozza kapcsolatba a IX. századi avarságot.

Régészeti megfigyelések

A Kárpát-medencében jelen lévő avar népesség szempontjából a régészeti megfigyelések vizsgálata elengedhetetlen, még ha dolgozatom súlypontját az írott kútfők elemzésén alapul is, hiszen az írott források tanúságait a IX. századi avarság leletanyagának meghatározása teheti kézzelfoghatóvá. A régészettudományban az avar továbbélés kifejezetten fontos és nehéz kérdés. Mára megerősödtek azok a vélemények, amelyek az avar továbbélést támogatóak, ugyanakkor ellenzői is akadnak. A probléma megközelítése először „elvi” alapokon indult. A 1990-es évekig uralkodó nézet volt ugyanis, hogy a háborúk következtében a népességszám olyan mértékben megfogyatkozott, hogy avar leletekre bukkanni a IX. századból gyakorlatilag anakronizmusnak volt minősíthető. Az elmúlt harminc évben azonban a régészeti leletek belső kronológiájának kidolgozásával teret kapott a IX. századi avar továbbélés elfogadása.¹¹⁰

¹⁰⁷ Szántó R.: Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása i. m. 436.

¹⁰⁸ Balogh L.: i. m. 113–115.

¹⁰⁹ Erre utal Pilgrim hamisított levele, ahol a tudun a frank egyház belső ügyei kapcsán kerül szóba. A tudun tisztséget viselők és a frank hatalom viszonyáról fontos előzményeket közöl Walter Pohl. Pohl a 796-os frank támadással kapcsán rámutat arra, hogy a tudun volt az első, aki behódolt a frankoknak. Pohl W.: The Avars i. m. 383.

¹¹⁰ Szalontai Csaba: Éltek vagy továbbéltek i. m. 209–210.

A központi kérdés, hogy a történelmi események hatására lehetséges-e a népesség eltűnése? Az írott források értelmezésével ennek a problémának az első fele megoldható, hiszen ahogy a tanulmány eddigi részében is látható, a népesség elpusztulása nem következhetett a VIII.-IX. század fordulóján zajlott háborúkból. Ezáltal kirajzolódhat az a logikai keret, amibe beágyazhatóak a korszakból származó avar vonatkozású leletek. A probléma másik fele a hódítások hatása a Kárpát-medence etnikai viszonyaira. Ennek kapcsán a régészet az, ami a leginkább képes érdemi megállapításokat tenni, hiszen amennyiben kimutatható lenne egy nagyarányú új népesség betelepülése a Kárpát-medence egyes területeire, akkor lehetőség nyílna arra, hogy az új etnikai viszonyok között a térségben jelenlévő avarság elveszíti az identitását. A Bolgár Birodalom a Maros völgyéig uralhatta a Kárpát-medence délkeleti részét, míg a Morva Birodalom az Alföldtől északra terjesztette ki befolyását (1.térkép). A régészeti megfigyelések azonban egyértelműen arra mutatnak, hogy sem a bolgár, sem a morva hódítás nem járt együtt népesség beáramlásával, hanem a különböző hatalmak Kárpát-medencén belüli katonai jelenlétére korlátozódhatott.¹¹¹ Ezek szerint a kaganátus egykori lakossága nem tűnhetett el a történelmi események hatására, de a különböző idegen hatalmak fennhatósága alatt élő avarság továbbélése az egykori lakosság területekre lebontott régészeti leleteinek komplex vizsgálatával támasztható alá vagy cáfolható meg.

A IX. században a Kárpát-medence politikai széttöredezettség alapján osztható ketté a Duna mentén. A frank megszállás alatt álló Dunántúlon a meglévő avar népességre ráépül egy szláv, frank réteg. A leletek között kimutathatóak az egyértelműen avar vonatkozású darabok, ami alapján elhelyezhető a térség avarsága a Karoling peremkultúrán belül.¹¹² A Dunától keletre eső terület és elsősorban az Alföld szerepe különösen fontos az avarság szempontjából, mivel az Alföld számított a kaganátus központi területének.¹¹³ Ez a térség nem került sem a frank, sem bolgár (1.térkép) etnikai hatás nyomása alá, az innen származó leletek nem mutatnak számottevő külső hatást. Általánosan elmondható, hogy megmaradtak a késő avar elemek, ugyanakkor a tárgyi kultúra mind mennyiségében, mind a meghatározó jegyek tekintetében az idő előrehaladtával jelentősen szegényedik. A temetések rítusában azonban felismerhetőek az

¹¹¹ Anonymus a *Gesta Hungarorum*-ban ír arról, hogy egy bizonyos Keán nevű bolgár uralkodó bolgárokat és szlávokat telepített az Alföldre, ugyanakkor a régészeti kutatások cáfolták bevándorolt bolgár vagy szláv népesség jelenlétét az Alföldön. Szántó Richárd: Az avar birodalom túlélő népessége i. m. 238–239.

¹¹² Szalontai Cs.: Éltelek vagy továbbéltek i. m. 212.

¹¹³ Az avar településszerkezetről és annak változásáról lásd: Szenthe Gergely: A késő avar kor, mint régészeti kor és történeti problematika (Kr.u. 650/700–840/850). Magyar Tudomány 182. (2021) Különszám 93.

avar hagyományok,¹¹⁴ ami alapján a térség letelepedett életmódot folytató lakossága megőrizhette sztyepei identitását.¹¹⁵

Az alföldi leletek vizsgálata során különlegesen nagy nehézséget okoz az egyes darabok datálása,¹¹⁶ ami a korszak régészete számára egyébként is központi probléma. Szalontai Csaba három okot nevez meg, ami a kronológia felépítését nehezíti az Alföldön. Az első, hogy kevés a keltezhető pont (pl.: importtárgy). A második, hogy a kevés a kapcsolat (olyan tárgytypus, ami mindkét helyen előfordulna) a sírok és a településleletek között. A harmadik, hogy a radiokarbon kormeghatározási módszer sem igen használható a korszak vizsgálatában.¹¹⁷ Ezek mellett Madaras László 1992-ben a település-kronológia bizonytalanságát emelte ki,¹¹⁸ azonban majd húsz évvel későbbi cikkében a települések datálhatósága mellett a sírok időrendi besorolásának nehézségét húzta alá.¹¹⁹

A kronológia megalkotása egyes tárgytypusok estében már kezelhető módon vázolja fel az avar továbbélést, ugyanakkor egyértelmű állásfoglalás nem tapasztalható a kutatás részéről. Madaras László, 1995-ös évi adatok alapján, a férfi övgarnitúrák előkerülése számának csökkenéséből a lakosság megfogyatkozására következtet az Alföldön.¹²⁰ Ezzel szemben Szenthe Gergely a díszítőövek veretei révén megjelenő társadalmi kapcsolatrendszer elemzésével szervezett társadalmi keretek között élő avarságot feltételez a Kárpát-medencében. Az avar díszítőművészet utolsó alkotó korszakaként a IX. század elejét, illetve első felét jelöli

¹¹⁴ Szalontai Cs.: Éltek vagy továbbéltek i. m. 212–213.

¹¹⁵ Jó példa Hortobágy-Árkus temetője, aminek használata a VII–X.-ig bizonyítható. A fegyverrel, lóval, lószerszámokkal való temetkezésből kimutatható egyfajta nomád jelleg a népesség körében. Szenthe G. – Gáll E.: Hortobágy-Árkus i. m. 328–330.

¹¹⁶ Madaras László részletesen sorra veszi az állatfej típus datálási bizonytalanságait, valamint felhívja a figyelmet az egyes leletek önálló kontextusának vizsgálatára. – Madaras László: Az alföldi avarság továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változatai. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 15–16. – Madaras későbbi cikkében a IX. század közepére és végére datálható leletek időrendbe sorolásának bizonytalanságára hívja fel a figyelmet. Madaras László: Húsz év múltán. Eredmények és problémák az Alföld 9. századi történetének kutatásában. In: Az Alföld a 9. században II. Szerk. Takács Melinda. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged 2017. 17.

¹¹⁷ Szalontai Cs.: Éltek vagy továbbéltek i. m. 215–216.

¹¹⁸ Madaras a dunántúli analógiák hiányára és a bizonytalan keltezési módszerekről beszél. Madaras L.: Az alföldi avarság i. m. 20.

¹¹⁹ Madaras L.: Húsz év múltán i. m. 16–17.

¹²⁰ Uo. 14–15.

meg.¹²¹ A IX. századi avarságnál legegységesebb a női sírok kronológiai besorolása. Az elszegényedő férfisírok mellett ugyanis a IX. századra kialakítható az avar női sírok utolsó fázisa.¹²²

Jól látható, hogy az avarság régészeti vizsgálata a kutatás számára nem kis kihívást okoz.¹²³ Külön nehézséget okoz a már említett településvizsgálat, ami pedig központi szerepet játszik a IX. századi avarság viszonyainak feltérképezésében, hiszen eddigre társadalmuk jelentősebb része letelepedett, földművelő életformát folytatott.¹²⁴ A telepkerámia-kutatás és a település-kronológia összeállítása már a kilencvenes években erős vitákat váltott ki,¹²⁵ és jelenleg is nagy hiányosságokkal szenved ez a terület, azonban a leletek időrendbesorolása nagy lehetőségeket tartogat a kutatás számára,¹²⁶ hiszen egy időrendileg meghatározható településháló a korszak avar népességének alapvető szerkezetét rajzolhatná föl. Mindemellett a régészek egyetértenek abban, hogy az avar továbbélés vizsgálata a Kárpát-medence különböző régióinak fókuszált elemzésével valósítható meg.¹²⁷

Róka fogta csuka — viták az Alföld népességéről

A Dunától keletre eső területek népességének kérdését már érintettem az előző fejezetben és az írott források bemutatásánál is. Az Alföld lakossági viszonyainak elemzése lényegesen nagyobb téma minthogy ebben a tanulmányban kimerítően be lehessen mutatni, ugyanakkor a térséggel kapcsolatban felmerülő kérdések vizsgálata az avar továbbéléshez kötődő alapvető problémafelvetéseket hozza felszínre.

Az egykori Avar Kaganátus nyugati fele (amely a IX. században többnyire frank fennhatóság alatt állt) könnyebben elemezhető, mivel a frank jelenlét miatt bizonyos mértékig rendelkezésre állnak államszervezethez vagy joggyakorláshoz kötődő (pl.: oklevelek,

¹²¹ *Szenthe G.*: A késő avar kor i. m. 98. – Szalontai Csaba kiemeli, hogy a díszítőövesveretek belső időrendjébe való beágyazás szilárd alapokat teremt a IX. századi avar népesség meghatározásának. *Szalontai Cs.*: Élték vagy továbbéltek i. m. 215.

¹²² *Szenthe G.*: A késő avar kor i. m. 98.

¹²³ *Curta, Florin*: Eastern Europe i. m. 52.

¹²⁴ A késő avar korra az avar társadalom nagyrésze falvakban élt és földművelő tevékenységet folytatott. Ugyanakkor a társadalom egyes rítusai által megőrizte nomád identitását (pl.: vezetőik lovas temetése), valamint kimutatható módon jelen voltak nomadizáló, nagy állattartó csoportok. *Szenthe G.*: A késő avar kor i. m. 93–94.

¹²⁵ A települések időrendbe sorolása kapcsán. *Madaras L.*: Az alföldi avarság 19–21.

¹²⁶ *Szalontai Cs.*: Élték vagy továbbéltek i. m. 215.; *Madaras L.*: Húsz év múltán i. m. 16.

¹²⁷ *Szalontai Cs.*: Élték vagy továbbéltek i. m. 221.; *Madaras L.*: Húsz év múltán i. m. 22.

birtokadományok) írott források, valamint a térség Frank Birodalomba tartozása miatt a frank évkönyvek és krónikák is foglalkoznak velük. Éppen ezért a térség régészeti megfigyelésének történeti kontextusa valamivel egyértelműbb, ugyanakkor a frank hatás hozzásegíthetett a területen élő avarság társadalmi és etnikai szervezetének lazulásához.¹²⁸

Minezzel szemben a Dunától keletre vonatkozó írott források leginkább az avar jelenlét tényét képesek alátámasztani. Ebben a kérdésben Szántó Richárd a Kárpát-medence népességéről írt korábban idézett tanulmányában végzett rendkívül fontos megfigyeléseket, IX. század közepére vonatkozó írott források beemelásával, aminek köszönhetően a Dunától keletre fekvő területeken az avar jelenlét történeti realitássá válhat.¹²⁹ A kérdésben azonban Szádeczky-Kardoss Samu állásfoglalása az igazán döntő a reginói *solitudines* kifejezés értelmezésével kapcsolatban,¹³⁰ ami már elfoglalta a helyét a IX. századi avarságra vonatkozó kútfők között.¹³¹

Madaras László azonban már 1992-ben Szádeczky-Kardoss véleményével szemben foglalt állást, amikor az Alföldet, ha nem is lakatlannak, de gyéren lakottnak mutatta be. Madaras nem reflektált Szádeczky-Kardoss filológiai érveire, hanem régészetileg támasztotta alá álláspontját. Fentebb már ismertettem véleményét a datálhatóság problémájáról, azonban legfontosabb érve a leletek hiány volt. Az elszegényedést, mint magyarázatot nem tartotta elégségesnek a térség leletanyagának csökkenésére. Felhívta a figyelmet arra, hogy a minden kétséget kizáróan IX. századra datálható leletek száma rendkívül alacsony.¹³² Húsz évvel később írt cikkében kitartott állásfoglalása mellett a kevés feltárt sírra hivatkozva.¹³³ Ezen felül Szádeczky-Kardoss állítására, miszerint a Dunától keletre (elsősorban a Duna-Tisza közén és az Észak-Tisznánál) nomadizáló népesség élt, rámutatott arra, hogy a késői avar korban a lakosság letelepedett életmódot folytatott, valamint felhívta a figyelmet nomadizáló kultúra

¹²⁸ A Dunántúl vizsgálatának lehetőségeire jó példa, hogy az övveretek esetleges hiánya magyarázható az avar társadalmi rendszer és reprezentációs kultúra alávétettségben való lazulásával – *Szenthe G.*: A késő avar kor i. m. 97–98. – míg az övveretek problémája a Dunától keletre központi kérdés.

¹²⁹ Itt elsősorban Ado vieni érsek krónikájának folytatására és a Bajor Geográfusra gondolok. A kérdés jellegét jól példázza, hogy ezek alapján feltételezhető az avarság jelenléte, ugyanakkor annak szerkezetéről vagy viszonyairól csupán halvány képet rajzol meg, ám a Bajor Geográfus számadatai rendkívül fontos támpontot nyújthatnak a régészeti megfigyelések kontextualizálásához.

¹³⁰ Az *Avarorum solitudines* kifejezést értelmezéstől függetlenül használták és alkalmazták a korszakkal kapcsolatos térképek szerkesztésénél. *Szentpéteri J.*: Térképlapok i. m. 33.

¹³¹ *Thoroczkay G.*: Még egyszer az Annales Almannici i. m. 884.

¹³² *Madaras L.*: Az alföldi avarság i. m. 26–27.

¹³³ *Madaras L.*: Húsz év múltán i. m. 16.

nyomának hiányára.¹³⁴ Tehát Madaras lényegében kétségbe vonta Szádeczky-Kardoss nomadizáló avarjainak az (alföldi) *solitudok*on való létezését.

A vitához tanulmányomban azt tenném hozzá, hogy az írott források, különösen a Bajor Geográfusban közölt szám adatok alapján a Dunától keletre nagy népességű, valamilyen formában szervezett, valószínűleg helyhez kötött (a *civitas* szó értelmezésétől függően) életmódot folytató lakosság élhetett. Ennek a lakosságnak a megállapítása a régészettudományon belül is egyre nagyobb teret nyer. A népesség körében azonban, a bemutatott régészeti bizonyítékokból következő módon, jelen volt egyfajta keleties, talán nomadizáló jelleg, akár a rítusokban, akár bizonyos társadalmi csoportok életmódjában. Éppen ezért indokolható a *solitudines* szó használata, úgy, hogy egy *civitas*okban élő,¹³⁵ sztyeppei elemekkel meghatározott és azokat tartalmazó társadalomról beszélünk. Ez az avar népesség már többségében korábban eltávolodott a nomád életmódtól, azonban kapcsolatban maradtak keleties sztyeppei gyökereikkel. Az alföldi avarság amennyiben identitásában is megőrződött, úgy saját társadalmi és kulturális viszonyai által volt beazonosítható.

Az alföldi avarság társadalmi és identitásbéli összetettsége miatt Regino közlésében az avarság megjelenhetett, mint egy valamilyen formában nomád társadalom. Emellett az is elképzelhető, hogy a kaganátus összeomlása után az addig egységes hierarchikus rendszerbe foglalt népesség egy kisebb csoportja megerősödött és a térség számára reprezentációs erővel bírt.¹³⁶ Mindemellett azt is érdemes figyelembe venni, hogy a Bajor Geográfus által megkülönböztetett két nép két különböző társadalmi struktúrát jelenít meg. Az északabbra elhelyezkedő *vulgarii* népcsoport összesen 5 *civitas*szal rendelkezett, ugyanakkor népessége nagy számú volt.¹³⁷ Ez persze nem jelenti azt, hogy a *vulgarii* népcsoport biztosan nomád, nagytartó életmódot folytatott, ugyanakkor a kevés helyhez kötött központi szervezeti egység már okot adhatott a frank történetírónak a *solitudines* szó használatára. Mindazonáltal elengedhetetlen lenne a népesség régészeti nyomainak meghatározása, akár a már meglévő leletanyagból, akár későbbi feltárások segítségével.

¹³⁴ Madaras L.: Húsz év múltán i. m. 21. – Florin Curta szintén egyértelműsíti, hogy a VIII. századi avarság tárgyi kultúrájában nincs nyoma nomád életmódnak. Curta, F.: Eastern Europe i. m. 59–60.

¹³⁵ Szántó Richárd a *civitas* szót „vár”, tehát megerősített település vagy központ értelemben használja, de ő maga is meghivatkozta Martin Eggers-t, aki a latin szót „törzsnek” fordítja. Szántó R.: Az avar birodalom túlélő népessége i. m. 243.

¹³⁶ Amint azt Szántó Richárd az alföldi proto-bolgárokhoz kapcsolódóan feltételezi. Uo. 243.

¹³⁷ lásd: a tanulmány korábbi fejezetében: Frank források az avar továbbélésről.

Az Alföld népessége körüli vitában is jól látható, hogy a kérdés megítélésében a történeti és régészeti érvek egyaránt meghatározóak. Az írott források alapján alkotható meg a tárgyi leletek értelmezését lehetővé tévő keret, ugyanakkor régészeti bizonyítékok vagy magyarázatok nélkül az írott források tanúságait is újra kell értékelni.

Összegzés

Az írott források és a régészeti megfigyelések érdekes képet mutatnak. Általános jelenség a forrásbázis szegényedése, ritkulnak a feljegyzések és kevésbé gazdag a sírok leletállománya. Az egyes kútfők vizsgálatát emellett több nehézség is akadályozza. Elég az írott források értelmezésére vagy a leletanyag sajátosságaira gondolnunk. Mindazonáltal az elmúlt harminc év kutatásai képesek voltak az avar továbbélés kérdését megközelíthető keretbe ágyazni.

Elmondható, hogy nem áll rendelkezésre olyan megbízható írott forrás, ami az avar népesség nagyarányú veszteségeiről számolna be. A népesség pusztulása régészeti úton is igazolhatatlan, ugyanakkor a IX. századi leletanyag változásainak pontos értelmezése még további kutatásokat igényel. Szintén egyre világosabban látszik, hogy az avar társadalmi rendszer valamilyen formában túlélte a kaganátus bukását. Az írott források említései,¹³⁸ valamint a feltárt avar presztízskommunikáció nyomai egyaránt abba az irányba mutatnak, hogy szervezett társadalmi körülmények között éltek avarok a Kárpát-medencében. Különösen fontos, hogy a IX. század több időszakából is ismerünk avar identitásjegyeket a régészeti anyagban,¹³⁹ továbbá, hogy írott források beszámolnak megkülönböztethetően avar identitású népességről. Ezek alapján feltételezhető, hogy az avar etnikum jelen lehetett a IX. századi Kárpát-medencében. Mindazonáltal az avar továbbélés kérdésében sok új lehetőséggel kecsegtetnek az archeogenomikai vizsgálatok,¹⁴⁰ amik bizonyos mértékig felül fogják írni a görög-latin szövegfilológiai, valamint a hagyományos régészeti megközelítéseket.

Az avar továbbélés körül zajló tudományos diskurzus mindazonáltal sajátos képet mutat. A magyar tudományos életben a markáns ellenvélemények dacára erősödnek az avar

¹³⁸ Az írott források alapján Szántó Richárd kísérletet tett az avar társadalmi szerkezet változásának bemutatására. *Szántó R.: Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása i. m. 443–444.*

¹³⁹ Szenthe Gergely elsősorban a presztízskommunikációban jelenlévő sztieppei identitásjegyek alapján utal az avar etnikum jelenlétére. lásd: *Szenthe G. – Gáll E.: Hortobágy-Árkus i. m. 342.*

¹⁴⁰ Nagy jelentőségű genetikai feltárások már zajlottak az avarság társadalmi szerkezetét illetően magyar, osztrák, német és amerikai kutatók részvételével. <https://www.nature.com/articles/s41586-024-07312-4> (letöltve: 2025. I. 14.)

továbbélést támogató álláspontok. Az egyes kutatók új források bevonásával és forrásértelmezésekkel járulnak hozzá a kérdés vizsgálatához és a következtetések finomításához. A nemzetközi kutatás viszont elzárkózik az avar továbbélés lehetőségétől és a kérdés felvetését a magyar tudományos közösség „berögződéseként” kezeli.¹⁴¹ Kiegyenlítést talán az említett archeogenomikai vizsgálatoktól, valamint a témában használt fogalomrendszer egységesítésétől és mélyreható vizsgálatától várhatunk.

¹⁴¹ *Pohl, W.*: The Avars i. m. 391.

Bibliográfia

Andrew Gillett: Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms? In: On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. (Studies in the Early Middle Ages 4.) Turnhout 2002. 85–121.

Árvai Mátyás et al.: A Kárpát-medence a honfoglalás előtt. In: Honfoglalás és megtelepedés. Szerk. Sudár Balázs – Petkes Zsolt. (Magyar Őstörténet 4.) Bp. 2016. 10–70.

Balogh László: Megjegyzések a 9. századi Kárpát-medence etnikai és politikai viszonyaihoz. In: Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Szerk. Sudár Balázs. (BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. Források és tanulmányok 7.) Bp. 2022. 109–119.

Falco Daim: Archeology, ethnicity and the structures of identification: The example of Avars, Carantanians and Moravians in the eighth century. In: Strategies of distinction. Ed: Walter Pohl – Helmut Reimitz. Leiden – Boston – Köln 1998. 71–95.

Florin Curta: Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300. (Brill's Companions to European History 10.) Leiden – Boston 2019.

Kiss Péter: Egy forrás a 9. századi Pannóniáról. A *Conversio Bagiorum et Carantanorum* 1997-es edíciója. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk., bev. Róna-Tas András. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.) Bp. 2001. 69–88.

Madaras László: Az alföldi avarság továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változatai. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 11–32.

Madaras László: Húsz év múltán. Eredmények és problémák az Alföld 9. századi történetének kutatásában. In: Az Alföld a 9. században II. Szerk. Takács Melinda. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.) Szeged 2017. 9–25.

Nótári Tamás: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged 2005.

Olajos Teréz: Annales Almannici a. 863: „gens Hunorum”. Etelközi magyarok vagy avarok, avagy bolgárok? In.: *Uő.*: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged 2012. 5–10.

Olajos Teréz: Az avar kor kérdései. In: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged 2012. 141–150.

Olajos Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001.

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Bp. 1998.

Szádeczky-Kardoss Samu: Meg egyszer Regino és a korabeli avarság. In: Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változatai. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 227–336.

Szalontai Csaba: Éltek vagy továbbéltek az avarok a 9. századi Alföldön? Kérdések, válaszok, módszerek és lehetőségek. In: Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. Szerk. Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. Debrecen 2018. 209–226.

Szántó Richárd: Az avar birodalom túlélő népessége, a bolgár példa. In: Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. éves születésnapjára. (Fontes et Libri) Szerk.: Kordé Zoltán – Tóth Hajnalka. Szeged 2024. 237–249.

Szántó Richárd: Az avar politikai és társadalmi struktúrák felbomlása a 9. század elejétől a 860-as évekig. In.: Napok, évek, századok. Tanulmányok Almási Tibor 65. születésnapjára. Szerk. Hunyadi Zsolt – Köfalvi Tamás. Szeged 2024. 435–449.

Szántó Richárd: A magyarok népnevei krónikáinkban. In: Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály születésnapjára. I. Szerk.: Hoppál Bulcsú – Szabados György. Bp. 2022. 81–105.

Szántó Richárd: A Kárpát-medence népessége a IX. században. In: Középkortörténeti tanulmányok 11. Szerk. Thoroczkay Gábor. Szeged 2021. 51–68.

Szántó Richárd: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 139 (2017) 149–178.

Szenthe Gergely – Gáll Ervin: Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. (Archaeologica Hungarica 52.) Bp. 2022.

Szenthe Gergely: A késő avar kor, mint régészeti kor és történeti problematika (Kr.u. 650/700–840/850). Magyar Tudomány 182. (2021) Különszám 90–100.

Szentpéteri József: Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéből. In: Az Alföld a 9. században II. Szerk. Takács Melinda. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.) Szeged 2017. 27–52.

Thoroczkay Gábor: Még egyszer az Annales Alamannici 863. évi híreiről. A 9. századi avar továbbélést alátámasztó latin kútfők kérdéséhez. In.: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. Főszerk. Türk Attila. Szerk. Sudár Balázs–Jancsik Balázs. MŐK Kiadványok 4/2.–Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24/2. Bp. 2023. 783–788.

Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. Századok 108. (1974) 1041–1061.

Walter Pohl: The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. New York 2018.

Walter Pohl: Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In: Debating the Middle Ages: Issues and Readings. Ed. Lester K. Little, Barbara H. Rosenwein. Malden 1998. 15–25.

Walter Pohl: Intruduction: Strategies of distinction. In: Strategies of distinction. Ed: Walter Pohl – Helmut Reimitz. Leiden – Boston – Köln 1998. 1–17.

Források helye

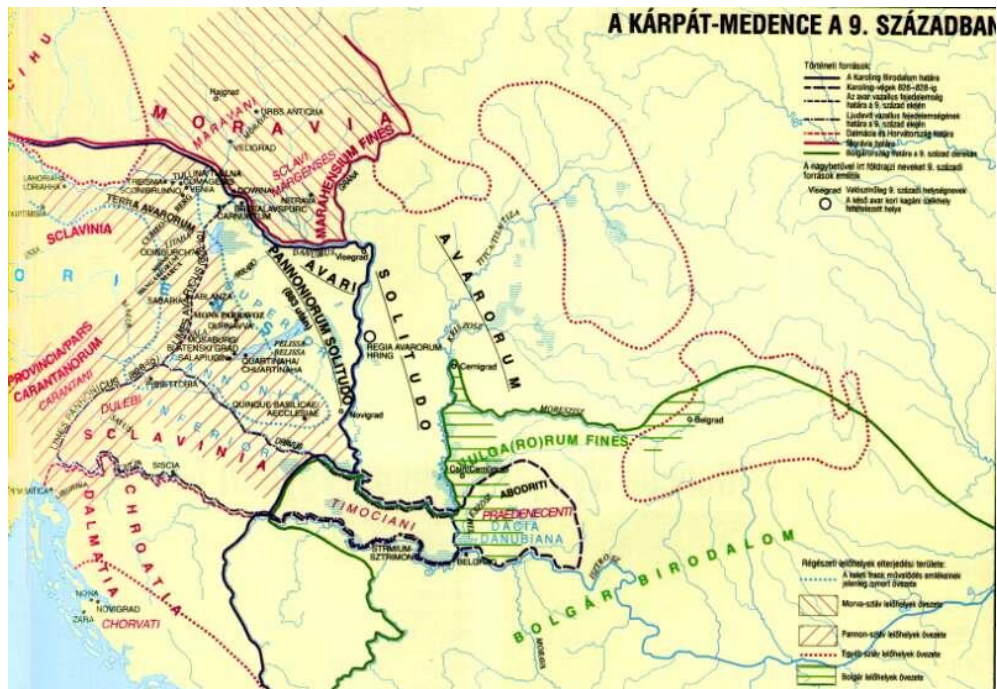
Conversio: *Nótári Tamás*: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged 2005. 177–201.

Képjegyzék

1.térkép: *Szentpéteri József*: Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéből. In: Az Alföld a 9.században II. Szerk. Takács Melinda. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.) Szeged 2017. 43.

2.térkép: *Szentpéteri József*: Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéből. In: Az Alföld a 9.században II. Szerk. Takács Melinda. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.) Szeged 2017. 38.

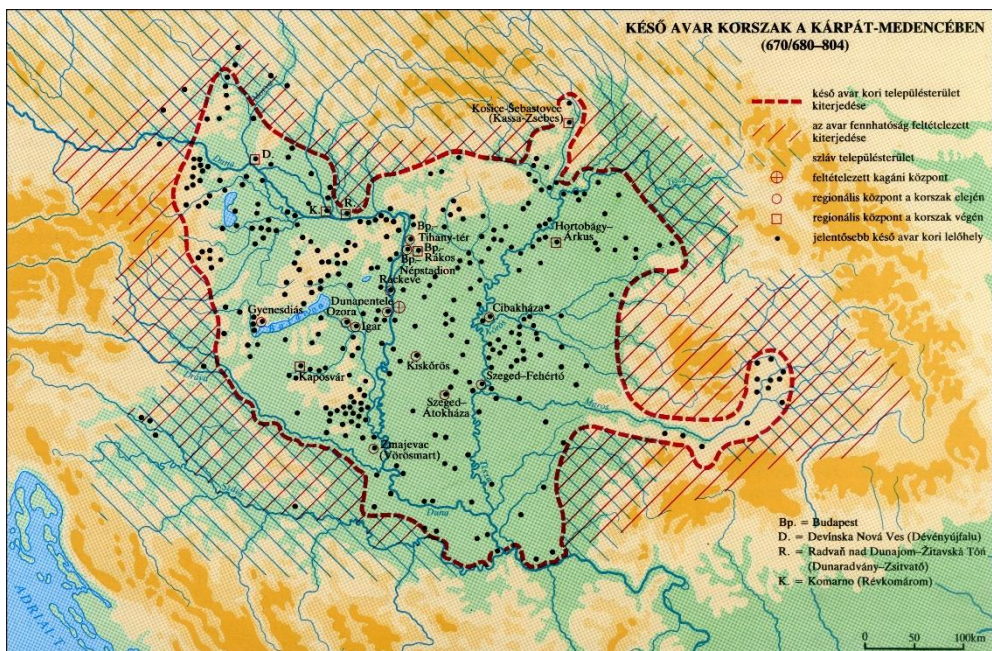
Függelék

1.térkép

Bóna István – Szentpéteri József: A Kárpát-medence a 9. században

(Bóna–Szentpéteri 1996 alapján rajzolta Márton Mátyás. glatz 1995, 35. nyomán)

2.térkép

Szentpéteri József: A késő avar korszak a Kárpát-medencében (670/680–804)

(Szentpéteri József vázlatára alapján rajzolta Palovicsné Tihanyi Éva, MTA BTK)

Történettudományi Intézet. Szentpéteri 1995b, glatz 1995, 33. nyomán)